

Л. Первомайський

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

Року 921-го Аврум-Янкель ще мріяв про Палестину, що ранку ставав на молитву й що суботи ходив до синагоги, а від там на „кідущ“¹⁾ до сусід: шевця Лейзера Кацмана чи палітурника Розенблюма. Був він фанатиком і п'яницею, бив жінку напившись, а потім сідав коло вікна й дивився кудись далеко, вибивав пальцями по шибі—плакав. Тоді по його волохатому обличчю котилися сльози з великих старечих очей... Старечих? Це смішно й казати. Аврум-Янкелеві п'ятьдесят один рік, а на вигляд він уже, як сімдесятилітній палітурник Розенблюм.

Сидячи коло вікна, він плакав і голосно промовляв:

— Хіба це життя?.. Хіба ми живемо?..

Мовчала на це у відповідь його стара дружина Егель і тоді він кликав єдиного свого сина Єрухіма.

— Єрухіме, я в тебе питаю, живемо ми тут, чи як?

А Єрухім боявся, що батько битиме й відповідав завжди однаково:

— Ні, тату, ми не живемо тут, а мучимось...

Аврум-Янкель схоплювався од вікна й починав бігати по кімнаті.

— Ти чуєш, Етель, навіть дитина каже, що це не життя... Як-же тут не пити? Та й що воно за питво тепер? От у суботу в Розенблюма такий гідкий самогон, що було гідко з його й „кідущ“ робити... Що за часи? Випити хочеш—ховатися мусиш. Самогон якийсь...

Ноги його не слухалися й він знову падав на стілець взявши голову в руки.

Револуція! Ах, шейдім...²⁾ цеб уже давно він був у Палестині... Вже й гроші були, а тепер ні грошей, ні Палестини...

— Слухай, Єрухіме, хлипав він, ось ти виростеш і поїдеш до Палестини... Ти не будеш жити серед оцих гоїв, ти мусиш виїхати звідси. Раніше мене били урядник і пристав, потім гайдамаки й німці, більшовики, Денікин і знову більшовики... хто знає хто битиме нас після цих?

— Більшовики-ж вас не били, тату...

— Ти ще малий, а вже дурний. Що з тебе буде, як ти виростеш? Сердився Аврум-Янкель і трусив п'яною головою,—більшовики забрали Борю. Це ще гірше, як бити, це великий удар!

Тут починала плакати Етель. Одна згадка про сина Борю, що його мобілізували більшовики разом з Розенблюмовим онуком Шаєю, примушувала зтискатись її серце й сльози одразу починали текти з очей. Сиділа вона безпорадна й слаба, мов дитина й, мов дитина, плакала...

Заходив Шая, Розенблюмів онук, опираючись на милиці, й ставав коло стінки, тримаючи випростану поранену ногу...

¹⁾ Суботня й празникова молитва; читається над вином.

²⁾ Чорт.

— Як же це так, Шая? Як же це вбито Борю?—в двадцятий раз питала Етель і Шая, худий, з довгим носом і глибокими очима, від контузії, знову оповідав про страшний бій під Лозовою, де йому розтросило ногу, а Борю поранило в груди; як їх везли на Харків в тряскій теплушці; як опинилися в шпиталі в Курському.. як важко стогнав Боря тої ночі; як він, Шая, впав у непритомність і коли очуняв побачив на сусідній койці, замість Борі, якогось чужого салдата з простреленим животом і одірваними руками.. як розпитував, розшукував Борю..

В реєстрах виписаних з шпиталю його не було. Не було такж і в реєстрах померлих. Кому потрібен мертвий, щоб його записували в книгу й видавали всілякі справки про нього, коли і з живими багато роботи?! Лежить мабуть Боря десь у великій, загальній ямі на курському кладовищі..

В хаті темнішало, а Етель не світила вогню. Єрухім прислухався до дивного Шаїного голосу, ловив кожне слово й сам собі думав, що він, Єрухім, ні за що не пішов би на війну, щоб лежати у загальній ямі десь на курському кладовищі, як Боря, чи щоб повернутися до дому калікою, як Шая... і кепсько зробив брат його Боря, що пішов, бо хіба він не знав, що батько з горя ще більше питиме й битиме матір, а вона плакатиме.

Єрухімові не жалко брата—помер і край, не треба й згадувати. Мертвяки такі нехороші, згадай про них, а вони тобі снитися почнуть.

Єрухімові вже скоро тринадцять років, а він майже не мав товаришів і тому вечори проводить удома сидючи коло вікна підобгавши під себе ноги й підперши підборіддя кулачками.

Тоді в його голові рояться думки про невідому прекрасну країну за морем до якої лине мріями батько, про саме море, прекрасне, якого він ніколи не бачив, але яке йому здається найпрекраснішим видовиськом у світі.

Так він сидить годинами, тихо мов не дитина. Обличчя в нього худорляве й він трохи каплавухий, має кучму рижого волосся, яке лізе йому ввічі й заважає.

На зріст невеликий, в пошитих на виріст штанях, коли йде, здається кумедником з „пурім-шпіль“ і тому діти з нього сміються..

II.

— Ну, Єрухіме, сьогодні тобі тринадцять років і ти вже мусиш класти тфілен ¹⁾... А в суботу в сїнагозі ти казатимеш мафтір ²⁾...— протягуючи нитку сказав Аврум-Янкель.

Ці слова наповнили Єрухімове серце не то тривоогою, не то радістю й він нічого не сказав у відповідь батькові.

— Ну, чого ж ти мовчиш, не осоромиш свого батька?

Єрухім крутнув головою.

— Ні „мафтір“ він знає на пам'ять, не дарма-ж він з реб Мойшею кантором два місяці підряд перечитував і виспівував його... О, ні! Він не осоромить свого таті. Татко сидітиме гордий, а коли його, Єрухіма викличуть до тойри ³⁾, скине з себе талес ⁴⁾, обгорне його й нахилившись тихенько скаже:

¹⁾ Молитовні кубики, що їх вживають при молінні, одягаючи на ремінцях на голову й на руку. Вживають їх після тринадцяти років.

²⁾ „Мафтір“—молитва, що її читає єврейський хлопець в сїнагозі в суботу в тринадцять літ.

³⁾ П'ятикнижжя.

⁴⁾ Молитовне простирadlo.

— Ну, йди...

А з-за завіски, що відокремлює жіночу частину синагоги від чоловічої, щасливими очима буде дивитися мати, потім не стримається й розридається на всю синагогу, бо якраз згадає про Борю, покійного сина, як він поцілував кінчик „талесу“ торкнувши його перше об пергамент тойри, й як він почав високим дзвінким дискантом:

— Благословен ти, господи, володарю всесвіту...

А може мама й не плакатиме... Ні, напевне заплаче!—й Єрухім поринає в думки про суботу, про „мафтір“. Ставляє батькові праси, слухає його вічні нарікання на долю, на злиденне життя, а сам думає про одно...

У суботу з синагоги разом з Аврум-Янкельом, Етеллю та Єрухімом прийшли усі сусіди, більше „мінйону“¹⁾ народу самих чоловіків. Був і старий Розенблюм і онук його Шая й Кацман і реб Мойша кантор із жінками своїми. Мала квартира Аврум-Янкеля, яка вже давно не бачила стільки люду, стала ще тіснішою. Столи були позсовані до купи на середину кімнати. Етель заслала їх білою скатіркою, що її вживано лише на Судний день та великдень.

Сіли за стіл, а Єрухіма радий батько посадовив праворуч коло себе. Етель бігала, подавала холодну фаршировану рибу. З'явилися на столі пляшки самогону й перший зробив кідущ над повною шклянкою—реб Мойша. Він надпив з шклянки, кахикнув і сів... А коли надійшла його черга—Єрухім підвівся й голосом, що тримтів увесь, почав молитву, тримаючи в руці шклянку... Рука в нього теж тримтіла й самогон хлюпався на скатерку, але, на диво, ніхто не зауважив йому цієї провини, а коли він скінчив і сів на місце—батько обняв його однією рукою й крикнув чомусь дуже голосно:

— Єрухіме, тепер ти справжній єврей, повноправний єврей... Чом ти не випив до дна? На дні шклянки наше єврейське щастя... Вчись, бо сьогодні ти повноправний єврей!

Гості сміялися, цокалися шклянками й кричали:

— Л'хаїм!²⁾

— За нового єврея!

Аврум-Янкель підливав усім і сам упивався, а упившись почав співати веселої. Єврейські пісні й веселі невесело співаються і тому, почавши одну, він з'їхав на иншу, сумну...

На дорозі стоїть дерево,
Дерево стоїть зігнувшись...
Іде єврей до Палестини
З очима заплаканими...

— Іде єврей до Палестини з очима заплаканими,— підхопили гості п'яними голосами скорботно й нерівно... У Аврум-Янкеля зірався голос і поклавши на стіл голову він заплакав, як дитина.

... А потім сів коло вікна, дивився кудись далеко—плакав...

1) Мінйон—одинадцять дорослих євреїв, що можуть правити всяке моління.

2) Дослівно „На життя“, взагалі ж „на здоров'я“!

Єрухімові стало жалко батька, бо гості не звертали на нього уваги й продовжували пити й співати (хіба дивно, що єврей плаче? Євреєві весело—він співає й плаче; а євреєві гірко—він плаче й співає)... Єрухім поклав батькові руку на плече й притулився до нього головою.

— Не плачте, тату...

Аврум-Янкель підвів голову й подивився на сина. Обличчя в нього гірш ніж завжди, коли він упивався, почервоніло й Єрухім злякався батька. А батько узяв його голову обома руками й пильно подивився в вічі.

— Слухай, ти справжній єврей?

— Так, тату, я справжній...—тримтячи відповів Єрухім.

— Слушайте!—крикнув Аврум-Янкель,—він каже, що він справжній єврей, він дає обіцянку бути євреєм...

Аврум-Янкель хитаючись підвівся з стільця.

— О!—підніс він палець до гори,—то ви знаєте, що то є єврей? То ви знаєте, що єврей—це загускла кров на руках у „гой¹⁾”? Єврей це не я—кравець Аврум-Янкель Пікулін—і не ви—палітурник Бенціон Розенблюм. Єврей—це шматок болю... Слухай, Єрухіме! Біль цей... біль за Палестину: вмерти на своїй землі й знати, що на твою домовину не прийде „гой“ і не зробить паскудства...

— Він каже правду,—кивнув головою реб Мойша, а в старого Розенблюма навернулися на очі сльози...

— Він правий,—сказав старий Розенблюм,—я п'ятьдесят п'ять років правляю в палітурки всілякі книжки, я оправив багато молитовників для церков, а на свій старий махзер²⁾ досі не зробив палітурок... він правий!

— Тут нам не життя,—підвівся на милицях Шая,—у мене нога розбита—в мене немає ноги... За що я бився? За свою розбиту ногу? Я не хочу знати більшовиків, бо вони забрали мою ногу,—говорив він, тяжко повертаючи язиком у роті,—я не хочу знати білих, бо вони б'ють євреїв—я хочу жити спокійно!

— Де може єврей жити спокійно?—хитався на стільці Аврум-Янкель.—В Палестині, або в домовині... Але в домовині не життя—в домовині смерть. Чому мусить єврей живим лізти в домовину? Його шлях до Палестини, до землі батьків його, батькам його обітованої... Слухай, Єрухіме, не я—ти ввійдеш до землі обітсваної, ти мусиш увійти!

Він налив шклянку самогону й дав до рук Єрухімові.

— Кажи за мною...

В Єрухіма трусилися руки. Він дивувався, чому це сьогодні усі так багато балакають, ніхто нікого не слухає й усі співають та плачуть...

— Кажи: „гайнт швер іх аф дем кідуш глейзел“...

Єрухім з переляку, хлипаючи промовляв за батьком:

— Сьогодні клянуса я над цією шклянкою, що з неї п'ють горілку під час кідушу...

Шум угамувався.

Підвівся Лейзер Кацман, подивився поверх своїх синіх окулярів і розбитим голосом запитав:

— Що ти хочеш робити?

— Мовчи!—перепинив його Розенблюм.—Він знає...

— Він знає!—видавив з контуженого горла Шая.—Ого!

А Єрухім промовляв за батьком:

—...я присягаюсь, що ввійду до землі батьків моїх, батькам моїм обітованої...

¹⁾ Гой—не єврей.

²⁾ Молитовник.

— „Омейн“¹⁾ — урочисто закінчив Аврум-Янкель, а всі присутні обізвалися тихим:

„Омейн“...

Тоді Аврум-Янкель знову звернувся до Єрухіма, який стояв тримаючи в руці шклянку й розгублено блимав очима.

— Пий, єврею, на дні цієї шклянки єврейське щастя! Пиймай його — землю обітовану.

...хлипала Етель...

III.

Дні проходили один за другим, схожі один на одного, як брати рідні. Аврум-Янкель шив людям піджаки та пальта, а Єрухім допомагав йому. Щодня вони ходили вдвох до синагоги, молилися, а повернувшись до дому сідали за роботу. Більш усього Єрухімові доводилося розводити праси стежити, щоб вони не притухали. Інколи ж вугілля не займалося й треба було дмухати що є сили на жаринку доки не займуться всі... тягло на вулицю до однолітків. Пізно прокидалась любов до товариства й ігор. Хотілося бігати разом з усіма на річку, гуляти в скраклі, чи ходити за місто, на далеке поле, де дорога простяглася обсажена вербами греблею через річку, аж геть туди де за першою невисокою горою хрестами виблискує монастир і дзвонять жайворони невидимі в повітрі.

Одного разу була нагальна робота й Аврум-Янкель послав Єрухіма до синагоги, сказати, що він молитиметься дома. Єрухім узяв торбину з тфілен і вийшов з хати. Пройшов завулочок, минув ярмаркову площу й подався до синагоги. В ній було чоловік п'ятнадцять старих євреїв, що обгорнувшись у талеси мурмотіли древні молитви.

Єрухім теж став молитися.

Але що то за моління?

Зразу він думав, чого це так, що на дворі такий гарний день, а він мусить сидіти в задушливому од тютюну й нафталіну повітрі темної синагоги й не зпускаючи очей з сідеру²⁾ промовляти часом зовсім незрозумілі слова молитов. Молитися йому зовсім не хотілося й не діждавши кінця служби він вибіг з синагоги на бігу складаючи тфілен у торбинку.

— Куди ти біжиш? — перестрів його Монька Хайтін, син шкляра з іншого кінця міста.

— Нікуди, — відповів Єрухім і чогось злякався. Йому здавалось, що батько вже йде назустріч і думає бити його за те, що втік з синагоги...

— Чого ж ти зблід?

— Так... у синагозі душно...

— Так ти втік? Молодчина!

— А батько?

— Битиме? — підскочив Монька. — Значить у тебе дурний батько...

Єрухім хотів був образитись за батька, якого зовсім не вважав за дурня, але передумав. Все ж таки Монька не хотів цим сказати нічого більше як те, що за втечу з синагоги можна й не бити...

— А мене батько й до синагоги не посилає й не б'є...

— Так ти ж іще не бал-міцтво! — знайшов аргумента Єрухім. На це в Моньки знайшовся не менш важливий.

— Так що? За те я в школу ходжу, у трудову, там де колись уєзне було... а ти?

Єрухім мотнув головою.

1) „Омейн“ — амінь.

2) Молитовник.

— А я ні... Весь час ходив до реб-Мойші, а оце з місяць, як батько не звелів, тепер йому допомагаю... Ну, я піду мабуть.

Монька затримав його.

— Встигнеш... ходім до мене?

— Чого?

— Хо-дім! В мене там щось цікаве є...

— Скажи що, а то не піду.

— Жалітимеш... ходім!

— А батько?

— Ну, що там батько!.. — буркнув Монька й повернувся, вдаючи що він іде зовсім. На думці ж у нього було инше.

Монька не боявся свого батька й тому так умовляв Єрухіма. Моньчин батько цілими днями ходив по місту з рямом шкла, вставляв, шибки, а матері в Моньки не було, тому й ріс він сам собі господарем записався до школи й зиму ходив до неї, а літом бігав з товаришами.

Монька не помилився, що й Єрухім не витримає спокуси й піде з ним. Не встиг він одійти кілька кроків, як Єрухім крикнув навздогін:

— Зажди!

— Ідеш?

— Та йду.

— От так би й давно!

IV.

Батько сидів на стільці п'яний і лавав матір. Завжди так. Коли нап'ється — за всяку дрібницю причепиться й починає докоряти. Тепер за Єрухіма.

— ...посилаєш його до синагоги, а він півдня до дому не йде... а ти працуй! Праси став сам, м'яотку витягуй сам... усе сам, усе сам!

— Але ж він дитина... грається мабуть десь, — захищає Єрухіма мати.

— Грається? Ви чули? — звертається невідомо до кого Аврум-Янкель, — грається! А я в його літа грався? Ого! Вже як батькові робив.

Зрештою така порівнюючи мирна, розмова переходить на палкішу й коли Єрухім тремтючи береться за щеколду дверей, він чує такі слова:

Аврум-Янкель. — Я його вижену... На що я його годуватиму ледацюгу?

Етель. — Авруме, що ти говориш... Ти п'яний!

Аврум-Янкель. — Я п'яний? Сама ти з любови до свого сина оп'яніла! Може ти ще скажеш, що йому треба моціон робити? В тринадцять літ вже можна й батькові старому допомогати...

Етель. — Ой, Авруме, коли ж він такий слабий...

Єрухім коло дверей вагається. Зайти йому до хати, чи повернутися? Зайти, значить батько поб'є за пошмалене волосся та обличчя, а голівне за хто зна де загублений тфілен. Мабуть краще повернутися й піти зовсім... Але в цей час йому чути, як мати каже:

— Ну, чого ти на мою дитину в'ївся.

Єрухімові стає шкода матері. Він вже зовсім вирішує надавити щеколду та знову чує батьків голос:

— То дитина? То не дитина — то чорт на мою хвору голову!

Єрухім повертається, щоб вийти з сінєй, щоб більше й не бачити дому, але Аврум-Янкель чує стук, зривається з місця й вибігає в сінєй.

— Ти довго вже тут стоїш? Підслухаєш? — і товстий пас падає Єрухімові на плече...

— За що він мене?

— За тфілен... за те, що втік з синагоги...

— А відкіль він узнав?

— Він усе знає, на те він батько... Єрухімові сльози до горла підкочувались, зло брало.

— І нічорта він не знає! — крикнув Єрухім. Йому хотілось зробити якусь капость, щось зле, щоб і батька образити, що-б і самому легше стало.

— Нічорта він не знає, — вдруге проказав Єрухім, зриваючи з голови мокру ганчірку. Він тільки знає начорта тфілен на голову та на руку накручують? Етель відсахнулася.

— Єрухіме, — що ти говориш? Хто тебе навчив? А Єрухім наче не тринадцятилітній хлопчик, а доросла роздратована людина, нервував.

— Нічого він не знає... Битися він знає... Старий п'яниця! Вражена Етель схопила його за руки.

— Що ти? Що ти? заспокойся... Не можна ж так на батька... Батько тебе годує, вчить! Єрухім пручався.

— Вчить? Я не хочу, щоби вчив пасом... не-е хо-очу-у... Заплакав. Став безсилий. Притулювся до матиного плеча й хлипав... Етель узяла голову його, поклала собі на коліна й гладила рукою шорстке волосся...

Єрухім заснув. Довго сиділа мати над сином. За немитими давно шибками розсвітала літня ніч зірками, а в кімнаті темно... і впав сум вагою на старечі плечі матері...

О, моя мамо!

Життя вагою лягло на плечі твої, а очі випив сум...

Зараз сидиш мабуть коло вікна й дивишся в ніч, чи не прийде далекий укоханий син твій стати на коліна перед твоєю матириною мукою, перед боєм твоїм...

Прийти-б, вклонитися, та шлях прослався мимо й лише привіт я шлю тобі.

До далекого незрівняного краю йду я..

Вірю, мамо! В тих краях не біль і не мука матерів, а тиха радість...

V.

Про те, що Єрухім утік з синагоги, стало відомо всім. Євреї, що були в синагозі того дня — розказали.

Аврум-Янкеля сусіди взяли на глум.

— Так оце твій справжній єврей?

— Ну-да, він скоро в більшовики запишеться.

— Чого доброго! Від теперішніх дітей того тільки й жди...

— Ну й часи!..

— Да, часи!..

Які-ж саме тепер часи — ніхто не доказував. Аврум-Янкель злий був на сина й п'яний одного разу пройшовся гарячим прасом по Єрухімовій спині. Й знову Єрухім зліг. Лежати довелося на череві, бо вся геть спина взялася великими пухирями.

Мати лікувала їх так: — змазувала олією й присипала содою. Лежучи, Єрухім слухав батькові лайки й у нього дозрівало одне бажання. Але, лише приходило воно в голову, він лякався й радий би забути, та думка настирливо працювала в одному напрямку...

Аврум-Янкель строчив машинкою комір до чийогось піджака, а Етель прасувала білизну. Хоч, на диво Аврум-Янкель не був п'яний і не лаявся — Етель була засмучена й зітхала, кидаючи погляди на Єрухіма, що сидів на ліжкові. В нього вже гоїлися пухири, але ходити він ще не ходив.

Гладила рукою шорстке волосся...

його... Тобі ногу розбили, а мені серце з грудей витягли...

У Етель на очі навернулися сльози. Вона знала, що чоловік її балакає про покійного Борю.

— Ну, як я житиму? Моя наречена Зося, каже: навіщо їй здався я, каліка. Й справді - на що я їй? Я ж її не прохарчую навіть. А тепер дівчата такі — чоловіка їм, що-б зірки з неба здіймав. Ви скажіть мені, реб-Авруме, як мені жити в світі?..

Аврум-Янкель зразу не найшов, чим відповісти й подумав трохи.

— Як би це було не тут, у цій дикунській країні, де люде не вміють шанувати своєї влади, де їх змінюється на рік десять — в тебе була б ціла нога, а в мене серце... Що ти на це скажеш, Шаю?

Шая рукою допомогав словам вилазити з горла.

— Це ви про Палестину! Нам там не бути! А я хочу жити, реб-Авруме, жити й любити красиву жінку, мати по п'ятницях фаршировану рибу й свіжу халу¹⁾... Знаєте ви — повернувся він до Етель, — що значить хотіти жити? — і знову до Аврум-Янкеля. — Я знаю, це ви про Палестину... нам там не бути... Он він, — Шая показав на Єрухіма — може той...

Аврум-Янкель мотнув своєю головою, а в Єрухімовій голові як раз в цей час вистигла думка про те, що він теж хоче жити, що до Палестини дуже далеко, а дома йому що дня загрожує батьків пас і гарячі праси, й що треба шукати собі життя такого, якого сам бажаєш...

— Голівне, треба жити так, як сам цього хочеш... — вирішив тринадцятилітній Єрухім.

VI.

— Ну, й що ж? — запитав Монька, зачарованими очима дивлячись на Єрухіма.

Він не міг зрозуміти, як це Єрухім зумів зробити такий крок, такий сміливий крок, як це Єрухім задумав такий план.

¹⁾ Хала — п'ятнишня булка.

Єрухім продовжував:

— Для цього мені треба втопитися. Монька недовіливо й здивовано перекинув бровами.

— Одього я вже не розумію... Як же ти тоді втечеш з дому?

Єрухім засміявся.

— В тім то й справа, що втоплюся я, приміром, саме тоді, коли Шая Розенблюм ходитиме рівно, як ти...

— Ну, а що ж?

— А то: ти прибігаєш до моїх батьків і розказуєш їм, що бачив, як я кинувся в річку з дерев'яного мосту...

— Чому саме з дерев'яного?

— А тому, що на залізному стоїть салдат з рушницею—він би не допустив...

— Це правда!—захлинувся Монька.—Це правда... Це ти здорово придумав!

Єрухім самовдоволено посміхнувся.

— Дома будуть певні, що я втопився, а я в цей час вже буду далеко... Зрозумів?

— Ого, ще й як зрозумів!

— Треба мати велику голову, що б таке вигадати. Ій-пра, коли б Єрухім був та трохи старший—його б неодмінно призначили Упродкомісаром, або командиром міліції.

— Ти згоден мені допомогти?

— Як це треба зробити?

— Як я сказав... Згоден?

— А вже ж!

— Ти вмієш мовчати?

— О! Монька Хайтін вміє мовчати, як глухо-німий Піня-булошник..

Монька Хайтін уміє розиграти комедію не гірше Івана Гавриловича, який в народньому домі одного вечора буває молодим парубком, а другого сліпим старцем... Монька Хайтін!..

— Гарзд! Я тобі вірю. За те, що ти мені це зробиш, я колись заберу тебе до себе... Але що з тобою?—помітив сльози на очах у свого першого друга Єрухім.

— Ти збираєшся плакати?

— Ні... я хочу тікати з тобою...

— Цього не можна... Тоді це нам обом не вдасться. Хто скаже що ми втопилися?

— А инакше якось хіба не можна?

— Ніяк не можна...

Цим аргументом Єрухім заспокоює Моньку й вони починають грати в цурки і вже зовсім не думають про те, що незабаром має відбутися...

За тиждень Єрухімова торбинка була повна. В ній було все, що здавалося йому потрібним у дорозі: хлібина, сіль, цибуля, сірники, старий піджачок, який він витяг з шахи так, що мати й не бачила й багатий інших, на перший погляд зайвих, але необхідних речей. Були там різнокольорові камінці, складаний ніж, від якого цілим зостався лише пробошник, шворки різної товщини й нарешті батьків ремінний пас.

Його Єрухім узяв виключно для того, що б помститися над батьком, обеззброїти його. Нікого йому бити буде, та ще й нічим... о!

Торбинка переховувалась у Моньки.

Одного разу Єрухім вже зовсім був намірився виконати свій план але в останню хвилину такий жах і сум обняв його, що він похиливши

голову почимчикував додому й натрапивши саме на п'яного батька схопив від нього добрих стусанів за те, що зранку зник з дому й праси стояли холодні.

Після биття Єрухім не плакав, але остаточно вирішив, що час тікати з дому настав.

Три дні тяглися довго.

Єрухім загубив сон і вночі перекидався з боку на бік, викликаючи незадоволення й підозріння батьків.

Коли ж до визначеного терміну залишився лише один вечір та одна ніч, він прибіг до Моньки й сказав:

— Завтра в дві години ти скажеш, що я втопився. Давай торбинку — світом я вирушаю...

— Куди? Єрухім махнув рукою в непевному напрямку. — Туди! Куди ж саме Монька не взнав. Після цієї розмови Єрухім вернувся до дому й заснув міцно й спокійно, як рідко спав за останні дні...

А Мончина ніч була неспокійна. Сон не приходив. Монька лежав не заплющуючи очей і дивився на стелю. Віконниць у хаті не було й місячне світло заливало кімнату. Вікно здавалося голубим, а насупроти нього підлога теж була наче залита ніжного кольору голубою фарбою. Всі речі в хаті були якись незвичайні, з ніжноокресленими контурами, що ніби танули в місячному сяєві. Вони приймали в Моньчиній уяві фантастичні розміри. Малесеньке люстерко виростало на всю стіну й у ньому відбивалося небо з місяцем посередині, від якого розбігалися в усі боки промінні. Здавалося, що ось-ось туго-натягнутий місячний промінь задрижить, забрентить, як золота струна й поллються мрійні згуки ще нечуваної досі симфонії.

Раптом находив непевний жах і Моньці здавалося, що місяць тьмарився, що він зовсім не срібний, а такий, як бляшаний лист, що валяється коло їхнього порогу.

Хатні речі суворо гляділи; з дверей шахви, яка стала чомусь меншою од стільця, вийшла людина в чорному вбранні; спочатку маленька, вона на Мончиних очах виростала й нарешті, заслонивши собою вікно, кинулася на Моньку.

Його кинуло. в холодний піт і він одбивався руками й ногами від страшного гостя, сидкувався крикнути, покликати на поміч батька, але крик не йшов з горла, застрягаючи десь під грудьми. Від цього будо боляче, наче в середині в Моньки щось вовтузилось, зтискало в кулак серце...

Божевільний жах обняв Моньку й зібравши всі сили, він крикнув і... прокинувся...

Був уже пізній ранок.

На ящиківі, що стояв коло ліжка й слугував за стіл, Монька побачив кусень хліба й трое огірків—батько виходячи залишив.

Снідав він не встаючи з ліжка й не вмиваючись. Потім ще довго сидів і нарешті згадав, що тож цього ранку Єрухім втік з дому й йому треба бігти сповіщати батьків.

Стало моторошно.

Це ж треба найловкіше збрехати.

Взагалі брехати для Моньки не первина, але на цей випадок треба особливої сміливості й нахабства.

Ці якості з'являються до Моньки за час чекання, який він проводить у репетиціях.

Нарешті на місцевій каланчі б'є двічі й він, що є духу біжить через базар до Єрухімових батьків, викликаючи здивовання и підозріння в перекупок, що сидять де-ниде по під ятками:

— Чи не вкрав чогось?

Але ніде не чути крику „держі“—тому ніхто не затримує Моньку й він уривається в двір до Єрухімового батька...

Забігши в хату, він вдає майже непритомного і просить дати йому кухоль води...

VII.

Етель лежала на підлозі хвора, а на ліжко переносити її не можна було, бо лише другий день шіве¹⁾ був... Аврум-Янкель не міг заспокоїтись опісля того, як Єрухімового трупу не було знайдено в річці, й забіг кудись з дому... Шая казав Етелі, що його, Аврум-Янкеля, бачили, як він сидів над річкою затуливши обличчя руками... Він очевидно вважає себе винним у самогубстві Єрухімовім...

В Етелі очі не висихали від сліз, а думи в голову йшли невеселі.

— Ну от, Шаю, промовляла вона тихим голосом, було два сини в мене, як двоє очей у лобі, як сонце й місяць на небі, а тепер немає моїх очей... Як я буду блукати цим великим, холодним світом сліпою? Хто зважить біль? Бог у небі—він бачить... Помру колись—кадішу²⁾ ніхто не промовить над могилою, як сука, а не як єврейка—мати своїх дітей... двоє їх було в мене, як двоє очей у лобі.

Ввалився в хату Аврум-Янкель п'яний, без шапки, в розірваних штаних—собаки напороли на базарі під ятками... Мовчки сів коло вікна.

— Реб-Авруме! обізвався Шая.

Аврум-Янкель злякано підвів голову.

— Хто тут?

— Це я—Шая...

— Чого ти тут?

— Я жити хочу, реб-Авруме, а мене покинула моя наречена Зося... На що я їй здався каліка?

— Чудний ти, Шаю! Зосі потрібен здоровий чоловік, що-б було в їх десяток дітей, що-б не важко було, як двоє вмруть—восьмеро зостанеться... А ти, Шаю, й одної дитини не викохаєш.—Тобі не треба жити, ліпше б ти вмёр, а Єрухім зостався живий...

Шая швидко, нервово закрутив головою. Очі його вирячились і блищали жахом.

— Що ви кажете, реб-Авруме? Я ж жити хочу... Ого, як я боюсь смерті! Ого, як я хочу жити!-й грюкаючи милицями Шая швидко пошкитильгав з хати.

— Ха-ха-ха!—божевільно зареготав йому навздогін Аврум-Янкель.—Людина без ноги, з покаліченою головою хоче жити, а дитина сама собі шукає смерті... Часи!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I.

Вокзальний перон переповнено.

Клуночки, клунки, скрині, лантухи, люди, люди...

Люди встають з потягів, що надходять з трьох ліній, люди сідають у потяги, що відходять і перон приймає всіх.

Ворушиться вокзал переповнений народом.

Залі й у день темні, прокопчені махорковим димом, тхнуть людським потом, повітря задушливе й кисле...

¹⁾ шіве—сім день після смерті когось із родини, що провадять сидячи на підлозі, там же їдять і сплять.

²⁾ Кадіш—поминальна молитва.

За далеким семафором закричить потяг, що йде невідомо звідки й куди, бо хіба дійдеш толку на цій станції, де службовці збожеволіли від вічної біганини, від спостерегання брудних, вошивих, крикливих, що дня інших, але схожих один на одного мешканців станційного перону та залів...

Долетить гудок паротягу й перон несамовито заворушиться, засновигає—полетять лантухи, клунки, скрині...

А потяг прийде й зовсім не той, що кожному потрібен і знову метушня, висадка й знову зіллються в єдине річище два людських потоки, забурлять, зашумують, як шумує вода на камінні, то погрозливо-галасливо, то тихо, спокійно, а раптом спіткавши спад зареве: нащо припинили її спокійний плинь...

А потяги прибувають, привозять свіжі вісті з Надволжжя, південної України, привозять нових людей, що заздалегідь кинули ниви, аби якое перебути рік.

— Вигоріли хліба...

А потяги відбувають, везучи людей повних надією...

— Куди?

— Та звісно...

— Де хліба вродило...

Й кипить, шумує станція й у шумі станційного життя чути:—голод...

В ночі прийшов ешелон.

Червоні товарові вагони по самі нікуди були набиті пасажирами. Кому ж не пощастило вдертися до вагону—їхали на дахах, буферах, тормозних ганках, ризикуючи що-хвилини звалитися під колеса на рейки.

З передостаннього вагону вискочив хлопчик з торбинкою за плечима, без кашкета—загубився в вагоні—розгублений і безпорадний. Став коло вагону й подивився навкруги...

Темна ніч.

Скрикне паротяг пронизливо й знову тиша,—особлива станційна тиша,—з важким диханням паротягів та цокотінням змазчиків об колеса вагонів—перевірка.

Хлопчика обгортає жаж.

Хлопчик цей—Єрухім і йому є чого жахатись. Йому хочеться їсти, а в торбинці в нього лише один невеличкий шматок хліба й дві головки цибулі. Він знає, що коли сьогодні поїсти—завтра знову захочеться, а нічого буде. Цього він і боїться.

Поміж колесами вагонів, поміж клунками та лантухами Єрухім вилазить на перон. Він думає; чи їсти зараз, чи спати? Перше бажання перемагає й він вирішує зараз-же підкріпитися, але вже в той момент, коли хліб піднесено до рота—він передумує: ліпше поспати... коли спиш їсти не хочеться. Й не маючи охоти знову розмотувувати торбинку, він кладе хліб у кешеню піджака, вкидає туди-ж цибулю й поклавши голову на торбинку—засипає, зтомлений трьохденною їздою в тряскیم вагоні, де майже весь час доводилося стояти...

Прокинувся Єрухім від того, що було йому холодно.

Спочатку він не розплющуючи очей силкувався, як найбільше втягти голову в комір піджачка, згортався бубликом, але від цього тепліше не ставало, а навпаки, бо сон остаточно проходив. Нарешті він сів і позігнув.

Вже розвиднилося й перонні мешканці теж попркидалися. Вони ходили вздовж перону, трусились від холоду, палили цигарки з товстого паперу й лаялися...

«В Єрухіма холод остаточно вивітрив сонливість, а замість неї з'явилася нагальна потреба їсти.

Єрухім мацає рукою в кешені піджачка, куди вчора клав хліб та цибулю, але нічого там не знаходить. Тоді він мацає другу кешеню, але має такі ж наслідки. Його починає уже брати сумнів, чи й справді він брав їжу з торбини. Перевіряє. Там лежала всього одна цибулина. Тоді промайнула інша думка: можливо ще вночі поїв... Але він цього не пам'ятає й голод не проходить. Тоді він знову роз'язує торбину й остаточно переконується, що окрім цибулі там нічого немає—гірко плаче.

Плаче він не довго, бо чує, як хтось підходить і зупиняється коло нього, а потім сміється й каже:

— Диви, який рудий!

Єрухіма це ображає й сльози одразу висихають, він забуває про голод і хутко підводить голову. Обличчя в нього заплакане й замуране й ті двоє хлопчаків, що зулинилися коло нього, починають ще більше реготати. Єрухіма це дратує й він не кажучи й пів-слова бере торбину, щоб піти геть. Але хлопчак не залишають його, ідучи ззаду кричать:

— Рудий чорт! Облизяна! Руда облизяна!

Єрухім кидається бігти, але один з хлопчаків наздоганяє його, дає „під ніжку“ й обоє вони падають на перон під загальний регіт натовпу, що одразу-ж збирається коло них. Через хвилину Єрухім знесилений лежить лицем до гори й бачить над собою веселе, насмішкувате обличчя хлопчика з яким він лиши боровся...

— Вставай, руда облизяно!— каже хлопчик всміхаючись і протягаючи Єрухімові руку, а натовп регоче.

Єрухім береться за протягнуту руку й підводиться з перону. В цю хвилину він дійсно схожий на руду малпу. Волосся в нього настовбурчилося, на обличчі засохла грязюка. Злякано й розгублено дивиться навкруги, шукаючи свою торбину, але не бачить її. В цю ж хвилину в ньому знову прокидається бажання їсти й він знову хлипає...

— Чого ти? питає хлопчик з насмішкуватим обличчям.

— Торбина-а... хлипає Єрухім.

Хлопчина хвилинку мовчить, потім обдивляється навкруги й кричить голосно, дудкою склавши руки до рота:

— Шатія—братія! Ванька—Вуха! Горючий! Ломака! Сю-уда-а!

В ту ж мить з усіх боків станції з криком і свистом біжать також обтріпані, брудні хлопчакі.

— Га?

— Що?

— Чого?

Ого, як я боюсь смерті! Ого, як я хочу жити ребе Авруме.

Хлопчик тримаючи за руку Єрухіма починає розказувати, що сталося, але помічає, що від помешкання ОРТОЧЕКА йде військовий з рушницею.

Він на півслові перериває мову й кричить, тикаючи пальцем в напрям військового.

— Іде-е.. тікай, хлопці! а сам теж біжить разом з Єрухімом, побравшись за руки.

Все це сталося так раптово, що Єрухім навіть не зчувся, як вони вибігли далеко за станцію в степ.

Сходило сонце.

І небо, й степ заливало рожеве сяйво соняшного сходу. Синява небовиду тікала геть, а натомісць ставала молошно-голубою з рожевими каймами на обрії... А в степ широкий за обрії тікає висип залізничний, що вартують його стовпи телеграфні. Ось і сонце впливало червоногаряче, розсипаючи бризки сяйва... Соняшний ранок вставав молодий та блискучий. В день буде спека, а хліба горять, горять...

Біжать хлопці стежною, а пообабіч жита жовто гарячіють, тоскно схилившись, побиті, поплутані—гряд був недавно...

Сум степовий.

Підбігли під пареїздний тунель, що наскрізь висипу прорізано й при-тулися до цементованої стінки.

— Кажись утікли...—відсапувався несподіваний Єрухімів товариш.

— А хто то гнався?—запитав Єрухім.

— Чекіст...

— Міліціонер?—перепитав Єрухім.

— Ні, чекіст...

— А що це значить „чекіст“?

Єрухімів новий знайомий почав пояснювати, але не осилив такої важкої теми, заплутався, збився і змовк. Тим часом надійшли останні хлопці. З'являлися вони по одинці, озираючись. Єрухім не розумів, чого їм критися, але запитати боявся. Хлопці на вигляд були старші за нього, з засмаглими обличчями, порепаними ногами й дуже обірвані. Він спостерігав, а між тим його новий знайомий розказував компанії, як украдено торбинку й пропонував найти її.

Ванька—Вухо, худорлявий, високий хлопчина з величезним зкаліченим вухом, що теліпалось в нього як у пса, взявся йти на розшуки.

— Згодом я піду на станцію й знайду торбинку, запропонував він.

— Гаразд!—погодився на це хлопець з насмішкуватим обличчям, новий знайомий Єрухімів, який був, очевидно, проводирем компанії, й почав знайомити Єрухіма зі своїми товаришами.

Він виголосив таку промову:

— Слухай, ти! ти бачу я такий як і ми безрідний, будь нашим товаришом—тепер тебе зватимуть Рудою Малпою. Я—Кепка... чого мене так прозвали, я не знаю... Оце ось хлопчина—його звати Ванька-Вухо, за його порване вуха, він тобі знайде торбинку. Он отой, в черевиках, то Ломака—він принесе нам їсти...

При цьому останньому слові Єрухім незтримався й розплакався, бо ж їсти хотілося до неможливости.

— Тю!—крикнув Кепка.—Я й не знав, що ти вмієш часто так плакати... Це сьогодні вже в друге... За це тебе будуть звати не просто Рудою Малпою, а Рудою Плаксивою Малпою... Згода, хлопці?

— Згода! Згода!—заверещали хлопці, наче тисяча домовиків, бо під тунелем луна розходилась стоголоса, а Кепка звернувся знову до Єрухіма.

— Чого ж ти так часто плачеш?

— Я їсти хочу...—ревнув Єрухім.

— Це не дивно...—гаркнув Ломака таким голосом, що Єрухім аж злякався.

— Ми до цього звикли,—пропищав ще один хлопець, якого звали Горючий.

— Але ж ми не плачемо,—закінчив Кепка й поцікавився, чи ж давно Єрухім їв.

Єрухім розказав, що в нього вкрадено з кешені хліб і цибулю, як він спав на станційному пероні. Тоді писклявий хлопчик—Горючий—зхопився з свого місця й регочучись почав стрибати по тунелю. Він тримався за живіт і так надимався, що Єрухімові на початку здавалося, що він ось-ось лусне, а потім ставало дивно, з чого тут сміятися, коли хлопця обікрадено... Дивлячись на нього й останні не знаючи чому, почали сміятися. Й нарешті коли трошки пройшов вибух сміху, Кепка запитав:

— Чого ж власне ми сміялися?

Горючий знову розреготався й признався, що то ж він витяг в Рудой Плаксивой Малпи хліб та цибулю з кешені, бо йому саме хотілося їсти, як з рушніці.

Хлопці знову почали сміятися від того, що доля звела злодія й обікраденого до купи, та ще їм подобався вираз Горючого „їсти хочеться мов з рушніці“...

— Мов з рушніці...—качався від сміху Кепка,—здорово... Мов з рушніці...

Звичайно, Єрухімові було не до сміху, але в цей момент повернувся зі станції Ванька-Вуха несучи з собою його торбинку. Єрухім зірвався з свого місця, вихопив в нього з рук її й сам приєднався до загального галасу, почав стрибати й витанцьовувати невідомо який танок.

— Де ти його знайшов?—крикнув Єрухім.

— У злодія, що вкрав його...

— Ти йому сказав, що це мій і він віддав?..

— Зачувши такі наївні слова, компанія знову почала галасувати й сміятися з Єрухіма.

— Він простісіньким чином вкрав його в того ж таки злодія...

— Ха-ха-ха...

— І не тільки його, а й ще щось,—додав Ванька-Вуха,—Ломаці не доведеться сьогодні йти на здобич...

З цими словами він послав руку за пазуху й витяг звідти четвертину сала та досить великий шмат хліба.

— Дядько придуркуватий клунка не зав'язав, а воно стирчить і спокушає—пояснив, Ванька-Вуха.

Не довго думаючи, хлопці взялися за їжу.

Кепка звернувся до Єрухіма, який лише дивився на сало, а сам уминав хліб.

— Ну, а на сало чого дивишся?.. Їж, а ні, так я з'їм.

Його слова покрив голосний вибух реготу.

Єрухім змовчав і продовжував жувати хліб.

— І справді, чого сала не їси?

— Він мабуть штунда?!.

— Жид!.. Жид, а не штунда!..—крикнув Горючий і стрибавши на одній нозі заверещав своїм пронизливим голосом:

Жид пархатий

Салом напхатий,

Гвоздиком прибитий,

Щоб не був сердитий.

Єрухім, аж скривився від такої образи, а хлопці всі сміялися, лише один Кепка крикнув заступаючись за нього.

— Мовчи, Горючий! Хіба не однаково, чи жид чи ти—він теж їсти хоче! а що він сала не їсть, значить, дурак... Зараз ми будемо його вчити... Хлопці, разом!

І за цими словами хлопці навалилися на Єрухіма й притиснули йому руки й ноги до цементованого долу тунелі. Кепка ж узяв кусок сала, дав йому понюхати, а за тим став пхати в рот... Єрухім плювався, пручався, але згодом розсмакував, і з жалобою відгризши шматок сала почав його жувати... Тоді хлопці пустили й почали виробляти таку жахливу діялову літургію, так кричали, так реготалися, що мабуть далеко було чути шум, що луною розносився з під цементованих зводів тунелю...

II

Став Єрухім повноправним членом Кепчиного товариства, лазив з ним по станції, переїздив з місця на місце. А країни, де можна жити так, як самому бажано, не міг знайти... В нього вже починав з'являтися сумнів, чи взагалі можна жити так. Коли йому хотілося тепла—був холод скажений і зуб на зуб не попадає, коли йому хотілося їсти—ніде не можна було вкрасти шматка хліба, а осінь настала й дощі почали лити, наче десь у горі розсохлася діжка небесна й леться крізь її щілини за літо назбрана вода... Голод страшний настав... Сотні самарців, саратовців, яких Єрухім бачив на станціях, полустанках, де йому доводилося бувати, до розмов яких йому довелося дослухатися в вагонах під час переїздів, сумно жалілися, що такого голоду вже давно не було в країні, що цей голод не одну сотню народу задавить, що хто й зна, чи за один рік він закінчиться...

Батьки кидали своїх безпорадних дітей, що-б не бачити їхніх мук, не чути плачу й вимог:

— Хліба!

— Хліба!

О, той хліб!

То він примусив цих людей у сірих свитах, сірячинах—кидати свої села, рідні й милі й їхати кудись за тисячі верстов—шукати заробітків і хліба... О, той хліб! То він примушує переносити тяжкі муки...

Єрухім починав вже думати, що добре було б, коли б не треба було зовсім їсти, тоді-б не треба було дбати про хліб, взагалі, не треба було б робити—люди б жили вільні й безтурботні, як птахи... Ех, харашо б жили люде, коли-б не треба було дбати про хліб.

О, той хліб!

Благословенний і проклятий хліб!

Скільки поту й сліз пролито з-за тебе... Скільки мрій і сподівань поклялось на тебе, ти обдурих...

Обдурих —

обдурих —

обдурих —

вие вітер пролітаючи диким, без-

людним степом...

Над степом туман...

Білі пасма його повзуть за вітром, обгортають станцію й вечір сивий від туману... вечір сивий.

Єрухім сидить притулившись до стінки станційного будинку. Хлопці десь ділися, чи пішли на здобич, чи може забралися куди в тепле місце й сплять—хіба їх знайдеш?.. На самоті Єрухімові важко й у середині

наче скрябає щось... Та вітер ще проклятуший такий—вие несамовито (що то буде, як сніги впадуть?), а то затихне й тоді туман наче тенлішає й Єрухімові навіть приємно стає... Така солодка зажура надходить, обгортає його, що він забуває про станцію закинута в степах, про своє непевне товариство й йому гарно... Тоді він згадує про матір. Хочеться заплющивши очі лежати вдома в теплі на ліжкові й що б мати тримала руку на чолі в нього... Материна рука легка й тепла і так приємно відчувати її тепло, знати, що є коло тебе людина, яка любить тебе й жаліє. Та раптовий зойк паротягового гудка перериває його думки й від того осінь стає ще сірішою, вітер нахабніше забирається під дрантя, що залишилися з його одягу...

Осінь...

Прийшла вона, хляпаючи босими ногами по калюжах, а листя червоно-золотне обцільовував вітер з дерев і крутив над землею... Кружляло листя блискучо-кольоровими метеликами і встигало землю м'яким, вогким килимом... Ранками холодними та прозорими викочувалося руде сонце з-за різб'яного обрію й котилося вицвівшим небосхілом...

Дні осінні короткі.

Сходило сонце холодне на сході; заходило сонце холодне на заході—день минув, пропав...

Ще будуть дні турботні й радісні, ще будуть дні вогнені й хвилясті...

Дай, доле, днів, як бурь, днів, як вогню, як соняшного с'яйва, що б життя вирувало вогнем і бурею й с'яйвом, що б життя зробило нас невмірними!

Єрухім знову думав про матір і йому хотілося повернутися до дому. Але про це своє бажання товариству він не казав. Ця думка глибоко була захована в ньому, а на зовні він був не ліпший від останніх. Та кожен з них ніс у серці якусь мету, про яку вважав непристойним балакати, а коли-б і розказав приятелям—лише сміх почув би, бо серце в кожного зачорствіло до чужого болю, чи радості—радість є своя, біль є свій: не треба виноситися з ним на люди... Як же ж вони просили хліба, як протягали руку? Прости: свій біль десь глибоко в серці захований, а уста оповідають вигадану пригоду, батько загубився, матір потягом перерізало, з голодної губернії... мало що можна вигадати?

Чи став би Єрухім оповідати про свою країну?! Його країна завжди жила в його думках, але знайти її важко було. Потроху оточення починало його засотувати. В житті їхньому, голодному й холодному, вбачав Єрухім і щось приваблююче. Одно те, що він ні від кого не залежав, не почував над собою батьківського пасу—примушувало його не вертати до дому. До цього він і не знав, куди це треба їхати, де це те далеке містечко, що зараз спить обгорнуте осінніми туманами, де тужить мати...

О, мати!

Це до тебе думки й пориви...

III.

— Ну, Шаю, ти бачив колись таке?—хитаючи головою питає Аврум-Янкель.

Шая мовчав.

Аврум-Янкель після Єрухімової „смерти“ постарів одразу, посивів і зігнувся, але вже не пив так багато, бо заробітки малі були, хіба що пошиє кому з охресних селян—і то грошей не брав, а просив хліба.

Шая мовчав.

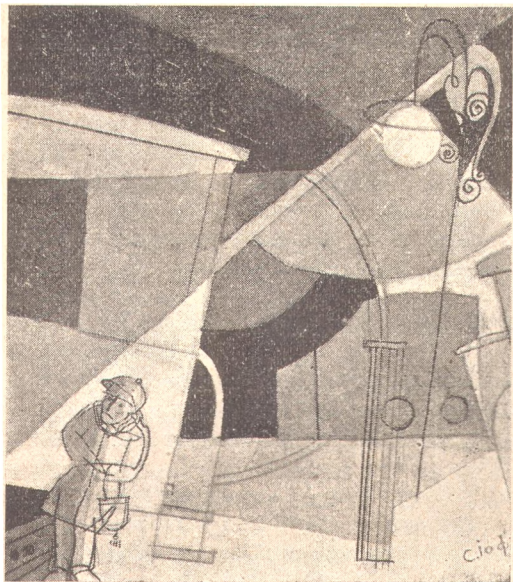
— Ну, Шаю?

Шая спромігся.

— Чи я бачив? А ви бачили реб-Авруме? Мій покійний дід Бенціон Розенблюм помер, бо він теж ніколи не бачив такого горя, а моему дідові Бенціонові було сімдесят років.

— Скоро й ми помремо, хоч і не маємо стільки років, як твій дід...

На ліжкові застогнала Етель. За декільки місяців туга й голод підірвали її й без того невеликі сили.

...Розгублений і безпорадний. Став він коло вагону...

Від голодовки в очах ще дужче жовтіло.

Шая: Чого я бачу все жовтим? Тітка Етель теж жовта, як глина...

Етель: То я вмру скоро... от побачиш, Шаю..

Аврум-Янкель: Ти не вмреш... Що я тоді сам робитиму?

На дворі дощ б'є у вічна холодними краплями й вітер, як божевільний, що вирвався з камери, лютує, б'ється об стіни будинків, хилить паркани, зриває останні листя з дерев—листя шелестить журно, летить за вітром, що б упасти на землю невідомо де й зогнити під сніговим килимом...

— Летиш ти, Етеле, як лист отой за вітром—життям.. Хіба ти маєш свою волю? Хіба лист має її? Кине вітер під ноги комусь, розтопчуть змішають з брудом... Так кинуто колись нарід наш... Вітер був—буря... Що то є буря! Зірвала листя з дерев й розвіяла по всьому світу—під ноги комусь, що б зогнити, угноенням стати на чужих нивах, на чужій землі... А думаєш листа не тягне до дерева, з якого зірвано його...

— Це ви знову про Палестину? промовив Шая.

— Про неї... чи вмірала б моя дружина там з горя й голоду? Чи був би я там сімдесятилітнім в п'ятьдесят років? Сини мої—вітер одірвав листя од дерева, тепер мої діти гній... і твій дід теж, а він не дурень був випити.

Шая мотав головою. Очі в нього ще глибше ввалилися, а ніс шпичкою стирчав на обличчі.

— Авруме, пити...

Аврум-Янкель підвівся й не поспішаючи набрав кувальцю води з діжки.

— Пити?... Пий, Етеле... Хіба тобі вода допоможе?

Етель з жадобою ковтала воду.

— Досить... у тебе жар великий.

— Помру я скоро, Авруме...

— На що помирати?—злякався Шая. На що помирати вам, Етеле? Вам жити треба... Усім жити треба, зихлинався він.

— Усім жити...—промовляла Етель...—Чого ж тоді Борю вбито, чого ж тоді Брухіма немає?..

Аврум-Янкель взявшись за голову вже сидів коло столу. Лойова, сморідна свічка світила жовтим світлом.

— Вмер дід... а мені немає охоти вмирати... живу я в вас за спасибі. Каліка ж я, що я сам умію?.. Продав би дідівські варстати—хто їх тепер купить. Вже приходили з Совнархозу переписувати—мабуть заберуть...

— А думаєш, не заберуть. Заберуть, Шаю...

На ліжкові знову застогнала Етель...

— Як ти думаєш, Шаю, вона вмере?

— Думаю так, Реб-Авруме; вона вмере...

Обидва затихли...

Аврум-Янкель одломив шматок макухи й номочивши його водою став гризти.

— Я мабуть піду з дому, реб-Авруме,—сказав Шая підводючись.

— Чого ти підеш? Не залишай мене самотнього коло людини, що мусить вмерти...

— Але я боюсь, реб-Авруме, смерти, я ліпше піду до синагоги молитися за неї.

Аврум-Янкель подивився на Шаю. На Шаїному обличчі лежала печать звірячого жаху. Так дивиться віл, коли його ведуть до різниці під ніж... Так ця скалічена людина, боялася смерти й хапалася за життя, що й Аврум-Янкеля обхопила тоска обдєньками наче... Це ж йому доведеться сидіти останні хвилини над ліжком хворої Етель, прийняти її останній подих... Вона вже не говорить навіть, тільки хрип з грудей вилітає, а цей хрип нагадує рипіння скрипки, коли хтось невміло поведе смичком.

Аврум-Янкель і Шая стояли один насупроти одного й дивилися один одному в очі й обоє прочитали одне: жак...

IV

Холодно було. Темна ніч була. До станції не пускають, а на пероні вогню не розведеш, тому хлопці розташувалися за лініями.

Кепка хмурий. Сьогодні нікому не пощастило, ніхто нічого не вкрав, не випросив. Кепці хочеться їсти, всім хочеться їсти.

Ванька-Вухо прислухається до того, як бурчить в нього в животі й хитає головою.

— Бурчить?

— Бурчить...

— Він—живіт—як машина, не дай їсти—бурчить...

— Як що завтра так само буде, пропаще наше діло...—пищить Горючий. Я вчора майже нічого не їв, а сьогодні майже їв, та не вдалося...

— Тобі завжди не вдається!—кричить Ломака, махаючи руками над головою Горючого.—Як би не я ти б завжди голодний був...

— За те я прикриваю тебе, коли ти крадеш,—виправдується Горючий і в його голосі зовсім немає того запалу, за який його Горючим прозвано.

Сьогодні він пішов до міста. Йшов вулицею, простягаючи руку, благаючи; та раптово ніс його вразили пахощі гарячої їжі. Він знав відкіля вони йшли... Це з отого будинку, що на розі, як іти до майдану—там їдальня для дітей... що дня вони там обідають... Як вони їдять! Горючий мабуть по вік свій не їв і не їстиме... Гм... Хоч мабуть і не погодився б він в інші часи такого їсти, та й діти ті теж... Гюрючий вирішив дістатися до їдальні. Тому, що він звик до будинків заходити лише з чорних дверей—зайшов у двір і потрапив до кухні. На його щастя в ній нікого не було, а їжі усякої вдосталь... Він тільки встиг узяти до роту картоплину з тарілки та простяг руку

за буханкою хліба, що б тікати, як до кухні влетів якийсь дядько червоний як рак, в білому фартусі й так закричав, що в Горючого з переляку випала хлібина з рук і він ледве втік...

— Як там тебе, дурака, не впіймали?—Здивувався Єрухім.

— Мовчи, жиденя,—відповів на це Горючий,—ти завжди з себе розумного корчиш, був би ти на моєму місці...

— Дурень!—знову гримнув Ломака, він хоч і жидівський виродок, але красти вміє—в нього довгі й цупкі руки...

— Але він ще ні разу не приніс нам їсти,—продовжував Горючий,—його давно слід прогнати, бо він живе на нашій шії.

— Мовчи, діставати їжу й ділитися нею можу лише я. Це не його справа,—відповів на це Ломака таким голосом, що всякі суперечки були зайві, але Горючого, який все-ж таки був запалитим, вже ніщо не могло зупинити.

— Він нікчемний, ні до чого, окрім їсти, не здатний хлопець, крикнув Горючий і в тую ж хвилину опивився під Ломакою й відчув на своїй спині його кулаки. Горючому кепсько довелося-б, коли б не підвівся Кепка й не крикнув:

— Ша, братія, я надумавав...

Сказав він це голосом в якому чулася впевненість. Ломака хоч був сильніший за нього, але послухався його голосу, бо Кепка завжди говорив розумно. Тому й тепер він залишив Горючого й знову сів коло вогнища. Горючий теж відсапуючись підвівся з землі.

— Я думаю так,—почав Кепка,—тут нас вже кожна собака знає, тут і ми вже всіх знаємо. Тут нічим не підживишся. Кому ж охота з голоду здихати? Я хочу їсти, ти хочеш їсти, всі ми їсти хочемо...

— Це я добре розумію,—вперше сказав слово Ванька-Вухо,—але до чого це ти вернеш?

— Дуже просто - нам тут годі й думати жити, нам треба змінити місто... відповів на це Кепка.

Ломака махнув рукою. Він вже стратив віру в ці вічні зміни міст.

— Мало ми їх міняли? Крикнув він. Скрізь однаково. Скрізь голод і скрізь кожне стерво за свою шкуру труситься...

— Та не скрізь,—сказав Кепка,—є за що труситься... Я ж бачив сьогодні вантажені кукурудзою вагони, що йшли на Михайлівськ; пропоную туди їхати...

Зачувши про вагони вантажені кукурудзою Ванька-Вухо підвівся.

— Я згоден їхати,—сказав він, і посвистуючи одійшов від вогнища...

Хлопці їхали до Н. примостившись на тормозі.

На ранок стало холодно. Падав сніг і вітер носив білі сніжинки...

У хлопців зуб на зуб не попадав

Що б трохи забути про холод, Ванька почав розказувати, яким чином йому було зкалічено вуха... кров у мене з вуха полилася,—цокотів він зубами,—злякався я... пропав, думаю. Бігти кинувся, а він за мною. Лютий стерва... На силу втік.

— Ну, а він що?

— Господар?

— Ага...

— Не знаю, більше я до нього не вертався—боявся пляшок... досить з мене одного вуха...

А мороз усе міцнішав.

Ванька перехилився через бар'єр тормозної площадки, дивився як тікають назад з-під колес рейки, миготять шпали... Голова в нього

важчала й руки коцубіли. Він відбивав зубами такти руху потягу і мріяв, що всетаки настане весна, а там і літо й забудеться оцей проклятуший холод..

Ломака й Кепка лежали накривши собою Єрухіма. Так вони робили що разу. Спочатку гріли Ваньку, потім Ванька й Єрухім по черзі їх, всеж таки тепліше.

Ванька вже зовсім замерз, згинається весь, що б хоч трішки зігрітися, хлопці останні теж збилися всі на купу й вовтузилися... А Ваньці, як на лихо, спати хочеться. Віки важкі такі стали й усе падають. Він вже не розбирає, чи шпали миготять з під колес, чи то хтось їх скидає з даху вагона. В очах миготять жовті кола... Він знесилений зовсім перехиляється через невисокий бар'єр тормозної площадки й перед тим як хлопці встигають побачити, випадає під колеса на рейки... Єрухім бачить як мелькають у повітрі його ноги й кричить несамовито, але коли всі дивляться вниз на рейки, нічого крім кривавих плям на буферах переднього вагону вже не видно...

— Пропав один...

Хлопців обгортає жах...

Вони змовкають і клацаючи зубами від холоду, туляться один до одного...

Видно вже Михайлівськ. Спочатку крізь снігову завісу непевно проступають його контури, а чим ближче—яскравіше стають перед очима суворі кам'яні будинки накопичені на невеликому взгіррі. Десяток високих димарів пнеться в хмари.

Кричить паротяг переїзджаючи міст.

Семафор.

Михайлівськ.

V.

Зіскочивши з потягу й обігрівшись трохи на станції, хлопці розсіпалися в розвідку. Кожен з них обнишпорив усі лінії, дослухався до балачок станційних службовців, але знайти вагони з кукурудзою нікому не вдалось. Коли ж вони знову зібралися до місця Кепці влетіло. Ломака перший сказав.

— Ну, Кепко, де твої вагони?

Кепка промовчав.

— Здревив на цей раз Кепка!—пропищав Горючий.

— Ша!—відповів на це Кепка,—коли нам не вдадось це діло...

— Не нам, а тобі...—знову кинув Ломака.

— Коли нам не вдалось це діло,—з притиском на „нам“ повторив Кепка,—треба братись за инше...

— Знову переїзджати,—недовіриливо глянув на нього Єрухім.—Дякую тобі й за цей переїзд... Може ти й сам хочеш впасти з потягу, як Ванька-Вуха?

— Ванька був слабосильним,—також спокійно відповів Кепка,—він мусив вмерти...

— Так?—реперитав Горючий.—Чого ж ми тоді возимось з Рудою Малпою? Він слабший за нас і мусить іти Ваньчиним шляхом...

— Ти не дужчий за Руду Малпу. Руки в Рудої Малпи довгі й він ще ніколи з них не випускав буханок хліба... й коли вже кого слід прогнати від нас, так це тебе!—випалив одним духом Ломака. Горючий змовк, бо знав що Ломака свої слова може стверджувати дією.

По такій розмові вирішено було всім розійтися містом, а над вечір зібратися знов на станцію.

У місто Єрухім пішов з Кепкою.

Починав сипати рясний сніг.

Великі лапаті сніжинки падали з гори й жовтіли на панелях, на брукові

Єрухім, що вже силу станцій та міст переїхав—не бачив ще такого міста з височенними будинками, повними дверей і вікон. Не бачив він ще також і того, щоб через місто були прокладені рейки, але не такі як залізничні, трохи химерніші. Йому все хотілося побачити, як же потяг ходить по них. Кепка ж очевидно вже знав призначення цих рейок і взагалі не звертав особливої уваги на оточення, думаючи про те, як би встановити свій трохи підмочений авторитет.

Але Єрухім цього не знав і вбачав в цьому Кепчину байдужість і зневагу до всього, й переповнювався ще більшою повагою до нього.

— Ну, Руда Малпо,—сказав Кепка, гикаючи від холоду й голоду,—коли ми сьогодні не дістанемо собі їсти—ми помremo... Я відчуваю, що в моєму животі кишка на кишку полізла й на шарманку грає...

Єрухім не менч резонно відповів:

— Я почуваю себе приблизно так само, але не доберу толку, що нам треба робити.

— Руда Малпо, в тебе від голоду вже затьмарило розум. Нам треба, як і завжди, або просити, або красти.

— Так і я це чудово розумію, але я чудово не розумію в кого тут можна просити й де тут можна вкрасти.

— Я теж розумію не більше твого,—пробурчав Кепка,—але спробувати ми вимушені.

Ввечорі хлопці зібралися на пероні. На цей раз навіть спритний Ломака не приніс нічого, а за останніх і розмови зайві.

На пероні холодно.

Спробували зайти в станцію. Там давали кип'яток і вони зігрілися трохи. Але Ломаку це не вдовольнило й він забачивши в одного з подорожніх торбинку з харчами, так спритно зграбастав її й утік, що подорожній помітив пропажу лише через декілько хвилин і тоді зняв такий галас, що всі аж полякалися.

Він схопив поблизу Єрухіма за петельки й добре потрусивши крикнув:

— Ти взяв?

Єрухім зразу не зрозумів в чому справа й тільки дивився на нього перелякано, але потім догадався, що в подорожнього трапилася покража й невинним голосом запитав:

— Що сталося, дядю? Чого ви так перелякалися й кричите?

Такий тон збив подорожнього з пантелику й він випустивши Єрухіма, став ляпаючи руками об поли оповідати всім, що в нього вкрадено торбинку, яка містить п'ять хунтів сала, хлібину й де-кілько яєць. Слухачі зависливо кивали головами (де ж пак таке багатство під голодний час), а Єрухім облизувався бо був певен, що торбинку стяг хтось з шатії. Він тактовно не спішив тікати, а стояв коло подорожнього й дослухався його розмов. Підійшов і Кепка. Він розумів, що лише Єрухім двинеться з місця—зразу ж йому й кришка, бо подорожній більше нікого з шатії коло себе не бачив, тому треба в інший спосіб дати Єрухімові можливість зникнути.

Хлопці переморгнулися.

Кепка одійшов у близький до дверей куток і став ніби вклатися спати. Вибравши момента він витяг з-за пазухи чималенького камінця й раптово влучив ним у лампу, що ледве блимала під стелею.

Відразу стало темно й Кепка перестрибуючи через людей з криком полетів до дверей, з не менчим галасом подався за ним Єрухім, а там невідомо де взявся Горючий.

На пероні хлопці трохи відсапнулися, але почувши голос подорожнього, який кричав, що торбинку вкрав у нього таки ж той самий рудий хлопчик, який корчив з себе сироту казанську, майнули через лінії й довго бігли не зупиняючись...

А в полі вітер скажений. Рве одяг, холодом сбає.

Хлопці перебігли через висип і вже тихше пішли затишною стороною.

— Куди ми йдемо?—закляклыми руками розтираючи вуха крикнув Горючий.

На це навіть Кепка не знайшов, що відповісти. Дійсно, вони з перелягу забігли дуже далеко. Треба вертати назад.

Пройшовши трохи, забачили вогник коло лінії.

Мабуть уже стрілка,— подумали всі, але наблизившись узнали, що то світився люк знятого з колес і поставленого обік висипу товарового вагону.

— Хто тут може жити? — майнула в хлопців думка. Кепка грюкнув кулаком в стінку вагону й крикнув:

— Хто тут є?

В відповідь на це в вагоні зашаруділо щось, потім відсунулися на блоках двері і в їхній прорізі з'явилася безноса обідрана особа, й гуняво промовила:

— Який вас чорт припер сюди й чого вам треба?

На це Кепка, якому холод наддавав хоробрости, відповів, що припер їх сюди не чорт, а звичайний випадок, який може трапитись у житті всякої порядної людини та власні ноги, й що треба їм лише трохи тепла й місця переночувати.

Здивований такою сміливістю безносий ширше одсунув двері й знову прогугнив:

— Заходьте, багато вас?

Хлопці вдерлися до вагону й побачили ще одного мешканця: брудну, одягнену в драгтя жінку, що сиділа в кутку й шукала щось у спідниці. Посеред вагону на бляшаному листі було розкладене вогнище; дим від нього виходив в непритулений люк.

Ломака розмотував торбинку й усі взялися за їжу з жадобою голодних вовків. Брудна жінка теж підійшла до вогнища й схопила шмат сала, нехорошими очима подивившись на Ломаку, що був найбільший на зріст й наймужаліший виглядом з усіх хлопців.

Поповівши, хлопці вклялися спати, але безносий порадившись в іншому кутку з жінкою й трохи походивши вагоном зупинився над ними.

... Дивився кудись далеко вперед в одну точку...

— Ви вмієте їсти, як непогані вовки...—сказав він,—та завтра ви не будете вже мати чого їсти...

— Ні, завтра ми ще будемо мати, що їсти,—відповів Кепка.

— Ну, то це трапиться після завтра.

Кепка зрозумів, що безносий до чогось верне балачку й підвівся на лікоть.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Що вам треба потурбуватися про їжу...

За цими словами всі насторожились.

Кепка всміхнувся насмішливо й сказав.

— Це я й без тебе знаю... Ти скажи ліпше, як це треба зробити?

Безносий таємниче нахилився до нього й почав гугнявити швидко-швидко. Чим далі він говорив, Кепка слухав уважніше й нарешті зіскочивши з підлоги крикнув:

— Згода!

VI.

До вечера довго було ждати.

Кепка з безносим мешканцем вагону кудись пішли.

Останні хлопці по черзі ходили в посадку ламати кущі для вогнища.

Приємно було сидіти в теплі після стількох днів холодування.

Єрухім заплющив, очі лежав в кутку на соломі й мріяв.

Мрії його знову були про тую ж країну, де можна жити по своєму.

Один час він вже й забув навіть про неї, а останніми днями вона не виходила в його з думки. Чого не послухався батька? До батьківської обітваної землі шлях простий, а цю піди знайди! Немає її...але ж мусить вона бути! Тільки мабуть не тим шляхом пішов він її шукаючи—треба було иншим... А яким? Чи знайде він її тепер?

Прижмурючи очі він вже бачив людей з своєї країни й вони йому розповідали про дива—дивні, які в ній є... В тій країні голоду немає й вічно панує в ній літо, кожен має що хоче й робить, скільки хоче, усі веселі й бадьорі...

Думки його були перервані приходом Кепки й Безносого. Вони принесли декілька лантухів, до яких були прив'язані довгенькі з аршиноривки.

Призначення цих лантухів Єрухім не зрозумів й спробував було запитати в Кепки, але замість відповіді одержав пораду подождати до вечера:

— Тоді визнаєш...

Коли ж вечір надійшов, непомітно, як і взагалі надходять зимні вечори, Безносий сказав, що час рушати.

Кепка слух'яно встав з соломи, а за ним й усі хлопці.

На диво Безносий залишився в вагоні.

Знову за проводиря був Кепка.

— Куди ми йдемо?—питає що хвилини Горючий, бо Кепка ще й досі не розповів хлопцям про свої плани.

— Куди ми йдемо?

— Мусите розуміти, коли маєте під руками лантухи. Ми йдемо крас-ти кукурудзу, яку привезено сюди тим же потягом що й ми приїхали.

Хлопці від несподіванки аж зупинилися.

— Нічого немає дивного,—продовжував Кепка,—я просто наплутав тоді... Зараз кукурудза складена в елеваторі, що біля станції й нам, треба підпалити його, а під час пожежі набрати лантухи макухи.

У Єрохіма як і в останніх кров похолола в жилах від такого плану; лише Ломака розреготався по дикунському й крикнув:

— Дай руку, Кепко, ти дійсно герой і з тебе буде злодій не гірший від мого батька!

...Елеватор охороняють лише двоє вартових. Вони ходять назустріч один одному навколо паркану, зустрічаються обійшовши й знову розминаються...

Сповістивши про це, Кепка запропонував кинути жеребки: кому йти підпалювати?

— Я все рівно йду, сказав він—але мені треба помішника...

Він зав'язав вузлика на вірьовці свого лантуха, потім забрав у хлопців останні й перемішавши їх кинув на сніг.

— Берить... Хто візьме з вузликом, той піде зі мною...

... і вузлик дістався Єрухімові.

— Гляди ж, Руда Малпо, не здрейф!—прохарчав навздогін Ломака, коли Кепка схопивши Єрухіма за руку, ступнув у напрямку елеватора.

— Через паркани лазити вмієш?—спитав Кепка Єрухіма.

Єрухім підтвердив.

— Ну й гаразд...—сказав Кепка так спокійно, що Єрухім аж здивувався. Він весь трусився й цокотів зубами від такої небезпечної гулянки, а Кепці хоч би що.

Непомітно підлізли під самий паркан.

Кепка озирнувся навкруги й підсадивши Єрухіма сам переліз через паркан тихо, мов кішка...

— Ти бачив, як хтось перескочив через паркан?—сказав один вартовий другому, коли вони обидва зустрілися як раз коло воріт елеватору.

— Ні ... а ти?

— Не знаю... може то мені здалося так?

— Все може бути... ключі в тебе?

— На ось...

Один з вартових почав стромляти ключ у замок і вже в той момент коли ворота розчинилися—раптово бухнуло полум'я з вікон вуглового помешкання елеватора, де лежала солома, й освітило весь двір...

Вартові помітили двох хлопчаків, один з котрих кинувся був утікати... Але втікти йому не вдалося. Його затримали саме тоді, коли він переніс одну ногу через паркан... Єрухім же тікати й не пробував—дався до рук, як курча...

Один з вартових вистрілив у гору двічі й зі станції прилетіла пожежна дружина й усі мешканці станційних заль та коритарів... Не заставили себе довго чекати й Ломака, Ванька-Вуха та Горючий, але Кепки та Єрухіма вони вже не застали.

Кепку й Єрухіма повели до міста.

Елеватор палав.

Палум'я гарячими устами цілувало небо й жарко було від вогневих поцілунків, червоніло воно й здавалося рубіново-червоним плакатом, зписаним сірими літерами—димом... Дим змішувався з хмарами й сипав сніг вогкий і лапятий...

Єрухім ішов з Кепкою поруч і думав, що немає на світі країни, де можна було б жити так, як йому хочеться...

(Закінчення буде)

Л. Первомайський

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ *)

I.

- Ну, докторе, що з ним буде?
- Нічого певного. Треба надіятись.

Шая схилив голову і, спираючись на щіпок, пішов у хату. За п'ять майже років він дуже змінився. Ходив уже без милиць і не мотав головою, а все ж таки тяг за собою ліву ногу. Обличчя у нього поповніло й рухи стали не такими нервовими.

В снігах Шаю зустріла його дружина, низенька, чорна й непоказна жінка зі зморшкуватим, вкритим вугрями обличчям. Вона торгувала оселедцями на базарі й заміж пішла за Шаю мабуть лише того, що інший ніхто її не хотів брати. Шая почував себе пригніченим завжди, бо до праці був нездатний і жив із її ласки, а що вже того життя з ласки сварливої, вічно незадоволеної світом жінки! Усе б нічого. Шая б перетерпів, бо й справді ж—не вмирати з голоду. Їй треба мужчину, — йому треба їсти. Так сталося. Край. Але крім нього, живий ще й старий Аврум-Янкель, що стратив усі сили і якому Шая не може вказати на двері, бо тоді, коли Шая був хворий і голод панував над країною — Аврум-Янкель од свого шматка макухи віддав йому половину.

А вона гризе... Як вона не розуміє? Ну, хай би жив! Хіба він багато з'їсть — йому вже недовго жити на світі...

- Що, Шаю?
- Нічого, Мейто. Лікар каже — надіятись.
- На що надіятись? — Розвела руками Мейта, — що він одужає? Нашо йому одужувати?

Шая подумав: яка безсердечна жінка! — А Мейта тягла:

— Я буду сподіватись, що він швидше вмер!

Шая підняв долоню на рівень її рота.

— Мейто, мовчи — він же чує!

— Яке лихо? Чує! Хай знає, чий хліб їсть... Тьфу! — І плюнувши, Мейта вибігла з сінєй, ховаючи брудні пасма волосся під нерівно пов'язану хустку.

Шая зайшов до кімнати і причинив за собою двері.

За столом над пожовтілими листами „гемори“ сидів Аврум-Янкель і кашляючи що хвилини плював у черепок, що стояв коло його стільця. У нього майже вилізло волосся на голові, а з білої рямки бороди, червоне від постійної натуги обличчя, дивилося суворо. Шая теж сів коло столу й мовчав, дивлячись на Аврум-Янкеля. Той довго кашляв, відплюнувався і задихуючись промовив:

— Зайвий я вам. Шаю...

Шая зніяковів.

— Ви, реб Авруме? Ні, що ви, бог з вами!

— Ні не кажи, хворий батько й своїм дітям не любий, а я вам чужий...

*) Закінчення

— Так я ж вам життям зобов'язаний!—відповів Шая.

Аврум-Янкель глянув на нього червоними, сльозоточивими очима.

— Ніколи ніхто, нікому, окрім богів, життям зобов'язаний не був!
 Це ти дарма—я ж не бог...

У кімнаті тхнула іржавими оселедцями й ще чимось неприємним, од чого крутилася голова, наче в чаду. Шая підвівся, підійшов до вікна й відчинив кватирку, бо саме вікно ледве трималося у лутках і було збите цвяхами. Мимо воріт пройшов листоноша, потім вернувся, прочитав напис на стовпі й попрямував у двір. Шая здивовано стежив за ним... Кому це може бути лист? Од кого? Де в далеких світах є людина, що знає за них. пам'ятає?

Листоноша підійшов до вікна.

— Пікулін тут мешкає?

Зачувши своє прізвище, Аврум-Янкель сполохався, думав що прийшли з фінвідділу.

— Що там, Шаю? Скажи, що я вже не працюю півтора роки. В мене й машини немає... Продав машину...

— Ні, це не з фінвідділу, — заспокоїв його Шая, — це вам, реб Авруме, лист.

Здається якби з'явилася зараз тут небіжчиця Етель, Аврум-Янкель не так розгубився б і вразився. Він тремтячи підвівся зі стільця й підійшов до вікна.

— Мені лист? Це певне помилка... Скажіть, пане листоношо, ви гаразд розібрали адресу?

Листоноша нічого не відповів, лише посміхнувся „панові“ й пішов з двору. Шая тримав у руці листа, Аврум-Янкель держучись за підкокітник, намагався увияти собі від кого він.

— Стий, Шаю, не розривай... Я згадаю... Ну, да! В мене в Одесі є дядько. Коли почалася війна, йому було щось коло восьмидесяти. Ні, це не від нього... Він помер мабуть.

Шая розірвав конверта.

— Ну, від кого?

— Дорогі батьки...—розібрав літери Шая.

— Ой!—схопився за груди Аврум-Янкель.—Боже мій... одного вбито, другий втопився... Батьки?! О-ой... Хто ж це?—І він захлинувся у приступі гострого кашлю. Шая посадовив його на стілець і напоїв водою, а коли Аврум-Янкель заспокоївся, зачитав листа.

Лист був короткий:

„... Чи пробачите ви мене, нерозумного, що в такий спосіб вирішив позбавитися вашої хати й вашого захисту? Люба моя мамочко! Син твій виріс і жде хвилини з тобою зустрітись, а татові пробачив і ремінь, і гарячий прас... Відповідайте і я приїду зразу ж.

Розшукайте Моньку Хайтина, того, що сповістив вам про мою смерть, хай напише мені... Я хотів жити... Ви розумієте? Хто цього не хоче?

Єрухім“.

Аврум-Янкель слухав, поклавши лікті на жовті листи „гемори“, і долонями підперши щоки. Очі його сповнилися вільготтю і через запалені повіки перекотилося дві великих, прозорих сльози. Учало на папір, розплилися химерно серед ієрогліфів. Він витяг червону хусточку й довго витирав очі, кашляв і плював у черепок. Потім знову замислився, дивився на чорні рядки літер, але не читав. Чи проклинав у думці, чи

благословляв, та лице його було урочисте, ніби викликали його в синагозі до „тойри“. Зморшка посеред чола стала глибшою і темнішою. Він промовив чомусь зовсім сторонню фразу.

— А Мейта вранці казала, що їй вже строк подоходне платити...

Шая здивувався, ~~ж~~ це старому прийшла така думка в голову й нічого не відповів. Знову довго мовчали, не дивились один на одного. У вікно падав косий сонячний промінь і що-далі більше пересувався ліворуч по підлозі, нарешті зовсім зник—сонце світило в іншій бік хатини. На дворі піднялася курява, вітер біг, нахилився до землі, забирив у жменю листя, трісочки й бавився—розкидав їх. У розчинену квартиру залетів листок і покружлявши по хаті, впав на підлогу. Аврум-Янкель подивився на нього і промовив тихо, що Шая ледве почув.

— От, і знов—лист із дерева зірваний—вітром принесло до стовбура...

А стовбур вже сухий і не могили дати життя листіві.

— Це ви про себе?—за старою звичкою запитав Шая. — Про Єрухіма? Може він допоможе вам, як не ви йому. То так...

— Скільки це вже йому років?—ніби голосно подумав Аврум-Янкель. Тоді йому було як раз тринадцять... А Монька вмер?

— Помер, помер,—швидко відповів Шая. — Це ще тоді, коли тітка Етель жива була. Від тифусу помер—може б він і розказав правду про Єрухіма, та мертві не розказують...

Аврум-Янкель мотнув важкою головою.

— Твоя правда. Мертві не балакають, не радіють і не тужать... Етель легше було в ці п'ять років—вона не тужила й не сумувала, а мені й сьогоднішня радість на сум сходить, бо Етель не жива...

У хату забігла Мейта й перервала їхню розмову. Вона принесла з собою дух базару, що його не зносили ні Шая, ні Аврум-Янкель; сварилася, без перестану говорила, поправляючи хустку, що весь час з'їжджала на бік.

— Хто це знову квартиру відчинив? Може мало пилюги в хаті? Хай з вулиці налітає?

— Але в хаті ж душно,—обізвався Шая.

— Кому душно?—кинула погляд на Аврум-Янкеля Мейта, ніби бажаючи сказати: коли старому—хай іде!

— Мені душно!—розсердився Шая і вибів.

Синім кораблем приплив із заходу вечір, прудкими ногами зіскочив на землю і розкинув намет свій, зірками розшитий, сів і заспівав пісню свою одвічно мрійну. Пісня на прозорих крилах вітру над містечком летіла й зачепившись за шпиль каланчі, розірвана висла в повітрі, довго бренила тихим акордом, розпливалася, танула... Містечко рано заспало, заколисане піснею вечора, гасило вогні й тоді тихо ставало, мов шуму денного не було від віку, ніби цілина степова, не спалудена була сміттям із похилих, облуплених хауп містечкових ремісників, скалічених життям людей, що мов кроти, жили у своїх норах—у брудові та пошестях... Тільки іноді вечорами сонне містечкове повітря розтинали веселий галас і пісні—співали бадьорі юнаки, що не спалося їм у задущливій атмосфері містечкової ночі, бо молоде серце вимагало широчинів, просторів, не вмещалося у рямцях. Веселих і бадьорих пісень співали комсомольці й сьогодні вперше Аврум-Янкель вийшов із хати й сів на призьбі послухати їх, бо сон не йшов на думку й кашлялось дуже.

Слухаючи пісні, він думав про Єрухіма, що десь далеко, далеко від містечка живе й згадає за нього. Єрухім винен у смерті матері... Але ж і він довів Єрухіма до втечі. Благословляти його, що згадав батька, що

простив старого за бійки та лайки й хоче повернути до нього! Про кліна ти його, що вкоротив віку матері, передчасно зістарив батька — нерозумний, необачний хлопчик? А скільки надій він покладав на нього! Думав, що виросте єдиний, ухований — підпорою останніх літ стане. а як він образив його своєю втечею! Який він тепер? Мабуть виріс уже і став мужній юнак? У нього мабуть уже вуса пробиваються й він виставляє верхню губу на показ...

Якби раділа Етель, побачивши його. Припала до грудей і гладила б сухими пальцями кудлату, руду голову... Ніжне, забите серце було в Етелі, повне любови до дітей своїх. Як рано воно сповнилося скорботою, печалами, як мало радості зазнало...

Думки його в дисонанс з бадьорим співом веселих комсомольців, їхня пісня перериває думки, він довго сидить нічого не думаючи, заплющивши очі, його опановує байдужість, він починає дрімати. Мимо двору йдуть хлопці й голосно сміються.

— Тю-у-у! жартома кричить один, а другий додає:

— Так його, так його!

Аврум-Янкель скоплюється з призьби й дослухається.

Дрімота зникла. Чомусь часто б'ється серце і зтискається, як колись, коли з нагаями приходили й били в груди й у голову... Він лежав на підлозі, затуливши обличчя руками й ридаючи молив сивого Єгову зглянутись, а Етель обнявши міцно тулила до грудей Борю і двохлітнього Єрухіма. Очі в неї були натхнено відважні.

Ой, Етеле, ти була справжньою матір'ю!

Аврум Янкель знову сів на призьбі, заспокоєний. Яка дурниця! Все минулося, не треба турбуватися, згадувати...

Знову над містечком повисла тиша і спокій, — наче чоловік ліг на дорозі, заклавши руки під голову, й заснув мирно... З каланчі, як птахи, вільно й легко злетіло два м'яких удари. Мідь заспівала ясно і ніжно...

II.

Електричний дзвінок згучав довго й настирливо. Поволі спинялися машини й стихало шльопання ремінних пасів, а замість того велика зала друкарського відділу сповнилася різноголосим шумом робітників, що товпилися в кутку, коло довгого вмивальника з добрими двома десятками крантів. Високий рухливий хлопець, з неспокійними очима та коротко підстриженим рудим волоссям поклав останній лист паперу в машину, ловким рухом руки повернув руків'я реостату, зійшов з підніжки й теж попрямував до вмивальника, де довго й старанно мився, а потому скинув синього халата і зостався в білій сорочці з розстібнутим коміром. Він швидко пройшов через усю залу, зупинився на дверях, крикнув до складацького відділу:

— Женько, гайда!

За п'ять хвилин він і Женька, широкоплечий, смуглявий хлопець, з насмішкватим обличчям, сиділи в їдальні, що проти друкарні, й вминаючи обід, перекидалися фразами.

— Надіслав?

— Уже два дні...

— Ну? — спитав Женька.

— Нічого, відповіді немає ще, — відповів його приятель, сьорбаючи борщ.

— Да... — Задумано солив м'ясо Женька. — Пізно ти надумав це зробити...

— Хіба ж я винен, Кепочко? — Поклав ложку рудий хлопець.

— Хто ж тебе винуватить? Я просто кажу!

Єрухім знову взявся до їжі.

— Я просто кажу,—продовжував Женька,—хіба погано? Згадав же про них? Як би мені знати, про кого згадувати... Ого!..—І він з серцем почав працювати щелепами.

— Повз них пройшов Григорєць, робітник-складач із друкарні.

— Пожди,—зупинив його Єрухім.

— Ніколи ждати,—відповідав той.—На збори спішу. Ходім і ти? Єрухім ковтнув шматок хліба й запитав.

— Коли? Може зайду.

— Зараз оце... Заходь!—І пішов.

— Ти що? Підеш?—запитав Женька.

— Куди?

— Та на збори?

— Хто й зна!—здвигнув плечима Єрухім,—мабуть ні.

— Чого ж ти говорив йому?

— А так... Не вистачає мені чогось.

Вийшли на вулицю й попрямували серед натовпу. Йшло надвечірря. Сонце заховалося за гостроверхі дахи високих будинків, а тінь на пішоходах та брукові. Вулицями сновигання й метушня величезного натовпу, мчать прольотки й трамваї, кахикають чи пронизливо верещать сирени автобусів, а над усім несеться галас хлопчаків газетярів, що стремиголов несуться зі жмутками свіжовидрукованої газети.

— Вечірні новини!

— Вечірня газета!

— Купить, товаришу?!

— Самі друкували.—кинув Єрухім,—не треба.

Хлопчик махнув газетою й побіг далі викрикувати.

— Свіжі новини! Вечірня газета...

Єрухім і Женька зупинилися на розі коло театру й слухали чийось промову з гучномовця. Під гучномовцем зібрався натовп і люди теж слухали, високо задравши голови. Метушилися спритні кешенькові злодії й інколи промову наркома покривав розпачливий крик пограбованого співробітника радянської установи, чи дикий вереск панночки, що в неї вирвали з рук редікуль.

— Ходім,—смикнув Єрухіма за рукав Женька.

— Да,—протягнув той, і пішов слідом за ним.—До дому?

— Нуда!

Женька сидів на вікні й посміхався своєю вічною усмішкою. Це нервувало Єрухіма. Він бігав кімнатою, незграбно розмахував руками й викрикував.

— Ти чого смієшся? Думаєш розумний дуже? А я собі поради не найду! Написав листа до дому... Все це не те! „Дім“ мені потрібний? Забув я про нього, п'ять років не згадував... Просто порожняча в середині в мене! Бачу—Григорєць, Васютін, інші всі бігають—фабзавкоми, збори, ячeyка, а я дурак, як палець один!

Женька розреготався.

— Ну, то йди до них у ячeyку!

— А думаєш не піду?—скипів Єрухім і ще дужче закрутив руками перед Женьчиним обличчям.—Вже був раз! Дивляться скоса: бродяга!

— Ага! Не треба було тікати з дому!—злорядствував Женька.

— Тьху, дурак!—Плюнув Єрухім і сів до столу. Тоді Женька зіскочив з вікна, підійшов поклав, йому руку на плече.

— Не сердься, Малпочко, все це буза з мухами. Справа не в цім. Ти закохався?

Єрухім глянув на нього здивовано.

— У кого?

— Ну, це тобі знати треба!

— Ні...

— Справді ні? Буває так, що й не знаєш, а воно вже.

— Кепко!—крикнув Єрухім,—не дратуй мене, бо я тебе битиму!

— Дурень!

— Йолоп!

Хлопці зчепилися й почали тягатися по кімнаті. Єрухім увивався змією, вивертався з цупких Женьчиних рук, але нарешті знесилений заблагав:

— Пусти!

— То ж бо воно й є!—відсапувався Женька,—дурень ти...

— Кепко!

— Пустота в середині! В комсомол хочеш? Іди, босило, записуйся!

Вовком вони на тебе дивляться... Гад ти, безпритульний, воруґа, харциз!

Єрухім зупинив його.

— А що Григорець казав?

— А що?

— Може не чув?

— Чув! На збори кликав... Так один же... Один! А їх сто душ.

Йди до них!

Женька став перед Єрухімом і трусонув кулаками. Рознервувався, але Єрухімові вже не терпілося. Він відіпхнув його й вибіг з хати. Наздогін йому полетіли старі чоботи й подушка.

До друкарні Єрухім дійшов, наче в вісні. Кепкина поведінка не давала йому спокою. Чого він так розізлився на комсомол? Раніше з ним такого не було. Напевне щось є. Думаючи про це, Єрухім прийшов до клубної кімнати й сів у куточку. За пів року роботи в цій друкарні він лише втретє заходив на збори і завжди почував себе пригноблено на них, хоч комсомольці й були його товаришами по виробництву. То ж бо і є, що комсомольці, а він позапартійний, колишній бродяга і злодій. А вони чесні робітники, пролетарі свідомі... А він хіба не чесний? Хіба він виний? Хіба він не справився за роки, проведені в колонії молодих правопорушників, за роки праці на виробництві? Тепер він чистий, як слюза... Як би не минуло! Він мав би право встати і сказати в голос: товариші, а чого ж я поза комсомолом?

Єрухім глибоко замислився і ніби крізь сон почув своє ім'я. Підвів голову і побачив, що коло столу стоїть Григорець і говорить... Ціо? Ціо? Й справді про нього.

— ...Не можна так до них ставитися. Вони чесні хлопці! Іваниця сьогодні обізвав Женьку „безпритульним“, „бродягою“. Він не виний в своєму минулому! Хай Іваниця просить вибачення“.

У Єрухіма серце закалатало швидко. Ого! Ого-го! Це так! Він вірно говорить—і Єрухім не зчувся, як опинився коло столу й захлинувся в раніше невідомих йому, гірких словах.

— Братці... Як же це так? Ну, ми бродяги, скажемо правду, бродяги, але ж ми пролетарі, як і ви. Скажемо, чим я гірший того непманського сінка, що невідомо якою стежкою в комсомол проходить?.. Ну, да! Він же не був „безпритульним“, йому ніхто не закине, що він злодій. А от нам... А я в комсомол хочу... Чого ж ви глузуєте?

І ще довго говорив Єрухім про те, що в нього порожнеча в сердині, що її може заповнити лише комсомол, що він до комсомолу

завжди тягся, але ж боявся, бо зустрічав зневагу з боку товаришів... Хіба ж куди його дорога? Він же такий, як і всі й одним шляхом іти хоче, а що не схибить, то це так же вірно, як Ленін—світовий вождь.

Збори засміялися останньому порівнянню й Єрухім розгублено зупинився.

— Кінчив?—запитав голова.

Єрухім хотів щось далі казати, але не міг знайти потрібних слів, і похиливши голову пішов у свій куток. Що говорили після нього—він не чув, знав лише, що говорять за нього й за Женьку й стямився, коли з крикливою масою молоді вийшов на вулицю. Григорець піймав його за рукав і сказав лагідно:

— Не журись, в комсомолі будеш!

Єрухім відчув приязнь у його голосі й хотів подякувати, але знову не стало слів йому й він лише стиснув Григорцеві руку й швидко пішов у бік, бо боявся, що по старій звичці не стримається і розрветься на всю вулицю.

Біг до дому спотикаючись, штовхаючи зустрічних, забіг до кімнати й схопив за плечі сонного Женьку.

— Кепко, вставай!

Кепка вилаявся з просоння й сів на ліжкові.

— Якого біса?!

Єрухім став йому розказувати. Говорив швидко, захлинався й не помітив як смугляве, насмішкувате обличчя Женьчине ставало серйозним, вугли губ суворо змикалися, як Женька зіскочив з постелі, в одній білизні почав ходити по кімнаті. Єрухімові перед очі ставали картини їхнього життя по станціях, на тормозних площадках, колектор, колонія, він порівнював минуле з сучасним, захопився й слова в нього пливли гарячою повноводною рікою, то піднімаючись до непідробленого патосу, то спадаючи до жагучого шепотіння.

Кепка підійшов і схопив його за руку.

— Годі!—крикнув він.—Годі! Я не хочу слухати, бо коли ти скажеш це слово, я повішуся на власному рукаві... Думаєш я не відчуваю? Ага! Відчуваю! Душею сукиного сина й паля в минулому, а тепер—робітника. Мене комсомол не вабить?—мріяв у колонії—вийду, стану робітником, запишуся й буду чесно працювати, а сьогодні Іваниця каже мені: „Ти—босяк, безпритульний“... Ага! Мовчи, балбес.. Я знаю! Я в комсомол піду!.. Ну, а Іваниці теж віддачу.

Довго лилися слова. Біль був від образи. І вклавшись, нарешті не могли заснути, говорили довго... Єрухім заснув першим. Женька дослухався до його ди-хання, і впевнившись, що він спить, обережно виліз з-під ковдри, розчинив вікно, сів і довго дивився в ніч зоряну й теплу... Легкий вітерець тріпав йому пасмо волосся, що спадало на лоба і вперше за п'ять років, після пожежі на елеваторі, Женька, Євген Мірка, він же й Кепка, відчув спокій і рівновагу.

Слухаючи пісні, він думав про Єрухіма...

III.

За два дні, в перерві на снідання, Єрухімові принесли з контори листа. По всьому видно було, що лист із дому, але ж написаний не єврейською мовою. Хто ж писав? Хлопці присіли коло лінотипу й стали читати.

... Здрастуй Єрухіме, ти не лякайся, що пише тобі не твій батько, а каліка Шая Розенблюм. Батько твій, дякувати богові, живий, але на лихо хворий дуже. Як листа твого отримали, він зовсім зліг і кличе тебе, щоб швидче приїздив, бо може він умре — треба комусь „кадиш“ казати... Я женився, Єрухіме, й маю жінку, щоб такий чорний рік на її голову був, а Монька Хайтін, того ж таки 21 року помер від тифусу... Через те ми й думали, що ти дійсно помер. Батько простив тебе давно, а мама вмираючи твое ім'я промовляла... Так, що приїжджай як швидче, бо коли спізнишся — й батька застанеш трупом. Уклін тобі від щирого серця шлю я —

Розенблюм Шая.

Ще одне напишу про себе. Батько твій врятував мене від голодної смерті, коли я трохи не вмер, а дід мій помер, і тепер я мучусь, бо жінка моя гризе мою душу: нащо я держу старого твого батька в хаті. А як я його прожену. Не прожену я його! Приїжджай.

Шая.

Прочитавши листа, Єрухім відчув, що в нього зачерствіло серце й що лист не дійшов до його почуттів, а лише примусив працювати мізок. Так... Значить мати померла, а батько вмер незабаром і залишиться він один у широкому світі. Не було страшно, ні сумно. Що з'єднувало його з батьками? Почуття, що опанувало його ще раз підкреслило, що порожнечу в душі утворювала не відірваність від батьків, а щось інше... Комсомол з його запалом і бурхливою енергійністю міг заповнити її...

— Що ж ти думаєш робити? — Запитав Євген, ніжним голосом, що не йшов до його застиглої усмішки. Єрухім не відповів. Мовчки глянув на нього й пішов до машини, бо якраз електричний дзвінок сповістив, що перерва кінчилася. Спускаючи в машину холодні, білі аркуші паперу, Єрухім думав, що дуже таки життя його скалічило, коли й смерть матери не вразила. Він пригадав її стареньку, з вічно сумним, зтуманеним поглядом, побожну єврейку. Ось вона перед очима — страдниця, вічно бідається й боліє за дітей своїх, у світах розгублених... Гей, дітвонки, соколики, у світи, як у піднебесся, закліють вас злі люди, затопчуть... Не летять!

Полетіли...

Лежи, мамо, у землі сирій, пухом земля тобі.

Чомусь згадувалися ліше подробиці життя, а яскравіші усіх бачив Єрухім таку картину: він „балміцтво“, присягається батькові, а мати стоїть осторонь від гостей і хлипає, втираючи хвартухом очі... Така тоска в неї в заплаканих очах, а він дивиться на неї і в нього теж поволі підкочується до горла терпкий, гарячий жмуток сліз і він починає хлипати. Що думала вона тоді? Чи передбачала синівську долю — йти дикими, невторованими стежками, боліти й двоїтись? Чи серце вщерть сповнилося радістю за єдиного?.. Рости сину на втіху нам, на втіху нам, на підпору! Оглянувся — шлях у минулому важкий... Як він пройшов його нерозумною дитиною, забувши за матір, звикши просити й красти? А в колонії Микола Єремійович казав, що минулого забувати не слід, а навпаки дивитися в нього й прагнути, щоб сучасне

ліпшим було... І ще казав дивні слова про великого Леніна, що йому, безпритульному, незвичному до теплих слів, глибоко западали в душу і як зерно проросли своїми думками, новими думками.

Лежи, мамо, у землі сирій, пухом земля тобі. Єрухім не прийде тобі на могилу й не скаже „кадишу“ і в „йорцайт“ не запааить свічки бо знає він, що так мусило бути, що вмерла ти, вірна дочка свого часу й народу, й думками і переконаннями чужими йому й далекими, що інші думки тепер у людей... Пройде час і заросте стежка до твоєї могили, а згодом і кладовище забудеться, зрівняється з землею, пройде хлібороб з плугом по ньому і онуки твої їстимуть хліб з твоєї могили.

В таких думках пройшов день, а лише дзвінок співистів про кінець роботи, Єрухім пішов до контори прохати відпуску.

— На скільки вам? — запитав завідувач, ледве видний за хмарами сизого цигаркового диму.

— На три або чотири дні... Батько присмерти.

— Напишіть заяву.

Одержавши резолюцію на відпуск, Єрухім пішов обідати, а в їдальні застав Євгена. Він сидів за одним столиком з Григорцем і швидко про щось говорив.

— Про що ви? — сів коло них Єрухім.

— Євген заяву до осередку подає, — відповів Григорець. — А ти?

— А я? — подумав Єрухім, і сказав голосно, — приїду і теж мабуть...

— Ідеш? — швидко підняв голову Євген.

— Іду... Мушу їхати. Батько вмирає... Чи можна не поїхати?

— Ні, звичайно, — промовив Григорець і встав з-за столу. Єрухім подивився вслід йому.

Григорець ішов повільною, впевненою ходою, заклавши в кишені руки й видно було його міцний червоний карк, що на ньому непохитно сиділа мозговита голова, некрасива, відверта, привабливуча.

IV.

Мимо них пройшло маленьке, брудне, та обірване дівча. Воно зупинялося перед кожним, простягало ручку й мовчки дивилося невинними очима... Очі ж ті за все говорили. І стільки болю було в них, що здавалося неймовірним, як терпить ця маленька істотка такий біль...

Єрухім покликав дівчину. Вона підійшла несміливо й дивлячись на нього простягла ручку. Він сказав їй сісти й посунувся. Спочатку дівчинка стояла здивована й вагалася, але коли Єрухім замовив офіціантові вечерю, раптом почала блимати віями, видно було — стримувалась, щоб не заплакати. Дівчинка давно не бачила ласки, не чула теплого слова, занудьгавалась за ними.

— Як тебе звати, дівчинко? — спитав Єрухім.

— Кліса, — шепеляво відповіла дівчинка й дивилась на нього.

— Ні, це не ім'я... Це тебе прозвали так... А як тебе мама звала?

— Вілка... — також несміливо прошепелявила дитина.

— Ну от, — Вірка — це краще ім'я... В тебе мама є?

— Мама? Не знаю, — відповіла Вірка, зачарованими очима дивлячись на гарячі сосіски, що їх подав офіціант.

— Іж, Вірко, — порадив її Євген, — а то прохолоне. Ти давно гаряче їла?

Вірка щось промовила у відповідь і стала вишищувати сосіски швидко, ніби боялась, що їх заберуть у неї.

Подорожні, що очікували на потяги, зацікавлено спостерігали, як двоє чисто зодягнених хлопців зайнялися безпритульною дитиною. Паночки в коротеньких спідничках охали, натхненно підпускаючи очі під

лоба, а якась сердобольна, у лякованих черевичках, у шовковому манто, з блискучими вісюльками в вухах, запропонувала зібрати для дитини грошей та найшовся подорожній, що заперечив:

— Все рівно проїть на цукерки... Не треба бути філантропом, це не в дусі часу. — І панночка, заспокоївшись, пішла до буфету.

— Так є в тебе мама? — знову запитав Єрухім, коли дівчинка кінчила їсти.

— Не знаю, — брудною рукою втираючи рота, відповіла Вірка.

— Як же це? У всіх малих дітей є матері... А в тебе?

— А в мене... Була... Або не було? — І дівчинка посміхнулася.

Вона в цей момент була найщасливішою за все своє життя, коротеньке, знівчене.

— Перший... На Ромодан, Шепетовку, Київ, — вигукнув станційний службовець у білому фартусі. Єрухім підвівся і стиснув Євгенові руку.

— Влаштуй її.

— Гаразд.

— Бувай!

— Щасливо!

І розійшлися. Єрухім послівав до виходу на платформу, а Кепка повів дівчинку до візника. Вона плакала, не розуміючи куди її везуть, а Євген гладив її брудну голівку й приказував.

— Не плач дурочка... Так і мене вели; думав, що на погибель... Не рюмсай...

Дівча зупинялося перед кожним, простягало ручки...

Гудок прозвучав різко, затремтів на високій ноті й розбудив Єрухіма.

Колеса потягу ритмічно вистукували, вагон гойдався, а перед очима в вікні пролітали телеграфні стовпи, поодинокі кущі та дерева. Єрухім помітив з вікна, що задній план краєвиду майже незмінний буває протягом якогось часу, а перший передній з калейдоскопічною швидкістю змінється..

І ще: за вікном повставала постать

учораšnньої дівчинки. Вона стояла на обрії і простягала брудні рученята, головка її схилилася на бік, маленький хтивий ротик, напів-розкритий, а в голубих бездонних очах наче втопилася блакить неба, такі вони чисті й засмучені... Скільки горя й жаху зазнала вона!

Невже це минуле його стало перед ним в образі цієї дівчинки, що примарою стоїть на обрії й простягає до нього руку...

Передній план швидко змінюється, а вона незмінно в перспективі...

— Що зробиш?

— Що-ти-зро-биш? — Почали стугоніти колеса, паротяг знову кинув різкий і владний покрик гудка: семафор!..

Єрухім подумав: що я зроблю? — І згадалася станція, закинута в засніжених степах на великому шляху. Шлях той довгий, — то яскравими, то окатими верстами мчить, то пірне у сіру невизначність... І десь на закинутій станції великого шляху — маленька людинка жде: чи

швидко той потяг? І коли за безбарвним обрієм зачується різкий і владний поклик гудка — наказ: семафор! — і вогні семафору бризнуть у вічі зеленим, — тривогою останніх хвилини сподівання сповниться серце маленької людинки... А там — у потязі до незнаних граней, незбагнених обріїв... Що може він зробити? Він ускович у потяг і мчить його той до осяяної мети, а на обрії його минуле простягає до нього руки...

Паротяг випускаючи пару, підкотився до вокзалу, дзвюкнули вагони на зцепак, хитнулися в останнє й зупинилися. Єрухім відчув: приїхав. — І враз зникла дівчинка й минуле. Він майже дома.

Дома? Безглуздя... Вийшов з вагону й зупинився на дебаркадері. Немає знайомих облич, ніхто не впізнає його. Та хто й пізнає в 19 літньому хлопцеві колишнього безштанька, що втопився у гнилій воді місцевої річки? А думки в голову: дезорганізовані, дикі, напірають, одна одну виштовхує, не встигнеш втямити одної, інша складніша, химерніша. І лише неймовірним напруженням Єрухім повернув себе до ладу. Дисципліна! Ну, так що ж що йому не жалко батька, і що згадав він про нього лише тоді, як приїхав?. Вмирати — доля кожної людини, не починати ж плакати... Жорстокість.. Жорстокість? А життя, це що? Насолода? Боротьба! Одним менш... Що, що? А, батько! Батько? Одним батьком менш... А скільки в нього батьків? Фу-у-у... Голова... Спокійно... А мати? Хто, як не ти її призивів, і ні сльозиночки! Кретин.. Але знову примарою стала вчорашня дівчинка зі станційної залі — його минуле... Чи проститься мені?

Вулиці містечка, криві й поплутані, знов нагадали заплутане дитинство, єдиного першого товариша, сина шкляра, Моньку Хайтіна, що вмер, а тайни не зрадив... Був би живий — добрий друг! І ще — вулиці були такі ж порожні, як і п'ять літ тому, а на базарі собаки кинулися на нього з під яток... Синагога подивилася вслід вищирившись, блиснула забрудненими шибками. Забачив батьківське подвір'я. Ворота пофарбовані охрою і фіртку, що висить на одній петлі вже скільки років... Акація розкинула віти над порогом, наче благословляючи вхід... На подвір'ї нікого. Враз закалатало серце в грудях; як коляска, терпкий жмуток підкотився до горла, а вії заблмали швидко, швидко, і скотили сльозу — крізь туман побачив знов учорашню дівчинку, замурзану, руку простягає... Мотнув головою і рішуче взявся за клямку. Двері були зачинені. Сміливо поторгав їх.

— Хто там? — почувся з хати чужий, незнайомий голос.

— Свої... Хіба Пікулін не тут мешкає?

— Як не тут? Тут. — Заметушився голос, — а ви хто? Я зараз одчиняю... А-а-а... Ну да, Єрухім. Боже мій, Єрухім! Реб Авруме, ви чуєте? Єрухім приїхав... Я тебе одразу пізнав! Ну, заходь... Батько хворий.

Слідом за Шаєю Єрухім пройшов у кімнату. Батько лежав на ліжковій вкритий старенькою ковдрою, поверх неї руки простягнувши вздовж тіла й дивився просто в стелю. Єрухім подумав, що він спить. Але з Аврум-Янкелевих очей, натружених довгими роками сидіння над роботою „на людей“, котилися сльози... Одна скотилася по щоці, заплаулася в бороді, й коштовним кришталем заграла в проміні сонячному, що падав з вікна в кімнату на ліжко... Єрухім нахилився над батьком і поцілував його в чоло. Батько мовчав, лише чув Єрухім, як щось гуло, хрипіло в старечих грудях, а потім відчув, що дві сухих, худорлявих руки обплели його шию і обрямовані густою бородою уста шукають його вуст. Аврум Янкель глухо ридав, потім закашлявся, — відпустив Єрухіма. Він сів на ліжкові, і держучись руками за груди глухо й надривно бухкав. Шая метушився по кімнаті, шукав воду, а Єрухім, нахилившись над батьком, дивився на його червоне від натуги

обличчя і мовчав. Хотів сказати батькові щось хороше, ласкаве, заспокоїти, та не міг і мовчав...

Поки Шая встиг принести з сіней води, приступ кашлю минав і Аврум-Янкель, відкинувшись на подушку, розбитим голосом сказав:

— Ну, сину?

Єрухім відчув у цьому запиті не то докір, не то пробачення, а може й те й інше разом. Мовчав. Не було слів, щоб казати щось у відповідь... Боявся щоб не заплакати, бо зрозумів, що не зачерствіло серце його, не вивітрилась любов до батьків і що вигляд старого батька ятрив йому скалічене серце до болю...

— Ну? Живий...—Знову почув він батьків голос, що йшов наче відкілясь далека.—А мама вмерла... А? І я вму, Єрухіме, а ти як без нас?...

А в Єрухіма знову жорстока думка:—а як я без вас стільки жив?— І зразу друга—не думка, а образ: осінь і мряка, і туман холодними й вохкими пасмами... Вокзальна стіна й обірваний хлопчик під нею... І знов: хлопці танцюють довкола, показують на нього пальцями й кричать: жид, жидьонк, сала не їсть.

— Обдурив ти мене, Єрухіме..

(Так, обдурив. Чогож радієш? Матір убив, а радий... Ой, які чорні думки!)

— Я думав з тебе добрий син свого народу буде... Ти ж мені присягався?...

(Присягався? Урочисто присягався. Це ж про неї, про землю обітовану... Де вона? Він же її шукав, не найшов, але найде... Найде! Найде!)

Шая постояв коло вікна, спочатку дослухався до реб-Аврумових слів, до Єрухімового важкого мовчання, глянув на Єрухімове лице і побачив на чолі його старечі зморшки, тяжку думу відчув—і вийшов...

— Чого ж ти пішов з дому?

Єрухім знову не відповів. Він розгубився тут, перед ліжком хворого батька, дивився тільки поверх його голови на розмальовану високу стінку стародавнього ліжка, що такі ліжка віками, з роду в род переходять, як спадщина—і мовчав. І справді. Чи не був надто грубим, його дитячий неврахований крок? Старе не вертається... Чи це так? Так... Що він зробить? Він зробить так, як це йому скаже сьогоднішній день, але... Чи ж може він так зробити? І що він мусить зробити. Не було відповіді. Не було ясности, рівноваги, що згубив він її тринадцятилітнім хлопчиком...

Підвівся.

— Ти не сердься, тату, я прийду...

— ... батько мовчки дивився в стелю.

Зупинився він на дерев'яному мості й тоді лише примітив, що кашкет його залишився вдома... „Вдома“... Настирливе, невідчепне слово. Чи є „дім“, в нього, розхристаного бродяги?... І пригадалася притча про блудного сина.

Ага, прийшов? Ну, що ж—завітай до хати... Батько слізьми вмие твої ноги порепані... А серце? А серцеві хто загоїть щілину?

Під мостом ріка мутна ліниво хлюпала в береги, об палі мосту... В вечірньому заході розплавалися рожеві хмарки й останній соняшний відблиск втопився у річку... Синюватими сілуетами здала вставали бані

стародавнього монастиря, шлях обсаджений дуплястими вербами—свідками його втечі. Знову про неї. Куди не підеш тут, усюди щось нагадує, примушує копатися в собі, збуджувати старе... Забути б!

Одвернувся і став дивитися на місто, а воно безсило, низенькими хатками приліпилося до сірого ґрунту і лише три будівлі виступають над усім: церква, каланча, синагога.

В цих межах виховувався він, Монька, сотні інших, що чи пішли також шукати своєї омріяної країни, чи захрясли у житті провудків, ходять до синагоги й відчувають батьківський ремінь на своїй спині, а потім виростають і тим же спадкоємним ремінним пасом убивають найкращі думки дітей своїх—так до безкінця, з віку в вік.

Він починав розуміти, що його втеча, була своєрідним протестом, невмілим, безглуздим, але протестом дитини проти синької синагогальної бані, усипаної золотими зірками, проти тої торгівлі, що йшла під цією банею за мафтір, за гонор, ще за що? За все. Ось відцїля, з цієї „біми“ йшов традиційний консервативний дух рівнової промови, за страх перед богом грізним, немилосердним еговою, дегенеративним дідком. Єврейові не можна нічого. Забажай того—ні, забажай іншого—ні, бо з під синагогальної стелі дивиться єврейський бог і наспівує болючий мотив:

(єврей мусить бути євреєм,
єврей мусить співати псалми,
любити свою жінку,
ходити до синагоги і їсти по п'ятницях халу та фаршировану
рибу... І єврей—хто б він не був,—єврей мусить думати про
Палестину, про землю батьків своїх)...

О, єврейський бог! Щось дуже він схожий на фабриканта білих гудзиків та крахмальних комірчиків Йюде-Лейба Ірхіна. Ну, так! Єврейському богові не треба людяної любови. Йому треба любови єврея до єврея! Не купуй у голя, не дружи з ним, не ходи з ним. Єврей мусить знати, хто він, а звідси й останнє. О, вузьколоба обмеженість єврейського гето! Скільки геніїв і талантів ти дала? Скільки б могла ти дати ще, коли б вагою не висіла над тобою розписана баня дров'яної синагоги і беззубий одноокий егова не грозив би кулаком з „орен-койдешу“...

І орожнім возом з'їхав на міст дядько. Він сидів на возі, підібравши ноги, і шмалив цигарку—що-разу обличчя освітлювалося рожево і ставало видно плескатий ніс і гострі вуси. Єрухіма обдало пилом. Він зійшов з мосту й повільною ходою, набираючи повні груди повітря, пішов додому.

Синькою китайкою навис над містечком вечір і ні зірочки, лише на шпилі каланчі зелений, гасловий вогонь. Дорівнюючись йому, десь здалека, в неосяжне піднебесся полинула гаряча, жагуча й сумна пісня. Наче ридала скрипка в руках майстерного артисти, виводив оксамитовий дівочий голос... Дівчина співала журливої пісні про фортуна, про чумака, що поїхав у Крим, що погано йому йшлося.

Гей малі дітки плачуть, а отець-ненька тужить—
Та чого ж нам фортуна не служить?

Єрухім зупинився коло синагоги, де в вікнах блимали вогники свічок і чув ще одну пісню у піднебесся, до бога, про печаль народу, про далекий світ за морем, де зірки, як очі красунь і де кожна дівчина, як Суламіф, а юнак, як Давид-цар... І він вже не чув дівчиної пісні.

З провулку в небо вогнем, бурею смільних акордів вривається пісня третя і силою своєю глушить обидві... Ще чується зтиха дівчина:

Не пий різних водок, не люби чужих жінок—
Та тоді ж нам фортуна послужить.

А синагогальна молитва з джмелиним дзижчанням за склом вікон все тихшає й тихшає... І як прапор на стрункій шоглі незрівняного корабля, що пливе по необмеженому просторові бурхливого моря, тріпощеться третя пісня—і ще вона, як ті хвилі незнамого моря.

І де ж найти кінець джерелові буяння і що то за джерело, що снага ним ла'ється у молоді серця і піснею переливається через вінця молодости?...

Єрухім з гарячим чолом діходить до батьківського подвір'я і стає на порозі.... Ні вагань, ні сумнівів. А з серця, наче хтось скалку витяг. Вщуає біль.

V.

Батьків голос глухо згучить у напівтемній кімнаті.

— Не треба було тікати з дому,—відвертим докором батьківські слова: що єврейському хлопцеві треба?.. Лихої години? Вона й так чекає його на кожному кроці, господи боже мій... А з-за тебе мати вмерла. Вона була свята жінка, як святою була Сара, а ти не цінував її...

В розмову втручається Мейта, вона крутить руками по-перед себе й шипить.

— Ну, да. Тепер дітоньки на світі повелися... Мати їм, як остання сучка з під яток—наплювать на матір... Ой, гірко мені!

Шая хитає головою і сіпає її за рукав, а Єрухімові ці слова, як гострі леа у серце.

— Не забувай, Єрухіме—ти порушив присягу...—знову відкілясь здалеку батьків голос і Єрухім не пізнає його, чужий він, нечуваний.— Ти обіцявся бути євреєм, а тепер ти ні гої, ні єврей... Хто твій бог і де мета твоя? Де твоя земля обітована?

Єрухім різко повернувся до батьківського ліжка і жагуче почав говорити. Голос його згучав таким боєм, що навіть Мейта відчула той біль.

— Земля?—Нахилився усім тулубом вперед Єрухім,—Обітована земля? Я здається найшов її, тату...

Аврум—Янкель подивився на нього незрозумілим поглядом. Що він подумав в цю мить? Де можна знайти землю обітовану, окрім укоханої? Отут?...— А Єрухім наче відповідав йому.— Не за морем. ні... Ви мене зрозумієте?

Але де можуть взятися в юнака слова, коли стоїть юнак над півмертвим батьком, щоб розказати йому про мету свою? Єрухім захлинувся повинню власних слів, відчув, що в роті сохне й тоді йому стало ясно: він же мусить сказати батькові, а то ж як? Але він не може.

Батько мовчав.

Дихав важко і високо піднімався під ковдрою худорляві груди. Він розумів, що син уже конче не його. Полетів за вітром, як лист з дерева...

— А кадиш скажеш?—промовив заплющивши очі: побачив себе в домовині і над домовиною Єрухіма. Єрухім хоче казати слова молитви, а в нього з вуст мелодія похабної, вуличної пісні...

— Так скажеш?

Єрухім чітко відповів:

— Скажу!

І вибіг з хати...

В кухні рудобороді євреї з „хевре-кадіше“ голосно доводили щось Шаї, потім чувся незадоволений Мейтин голос і знову докази євреїв.

Єрухім стояв пережимившись через спинку стільця і дивився на батька, що лежав під стіною на вохкій соломі, окритий чорним сукном. Кутки батьківських губ спустилися вниз, а ліве око, трохи розплющене, наче підморгувало і це не йшло до скорботної усмішки, осяяного жовтим світлом свічок, обличчя...

— Що він мусив почувати перед смертю? Подумав Єрухім і відразу ж одмахнувся від цієї думки.

— З рештою, це не так важко, все ж таки помер мій батько...

Вскочила в кімнату Мейта і сказала:

Це ж не мій батько вмер, а твій. Можна б було потурбуватися, щоб його швидче з хати забрали?

Ага. Дійсно так. Мейта також підтверджує думку, що помер не хто інший, як його батько. Єрухім дивиться на Мейту, махає рукою і йде до кухні. Там він довго говорить з „габою“ погребального братства.

Той заломив невимовно велику суму за похорон, в нього немає стільки грошей, а йому соромно торгуватися і з рештою Єрухім благуючи дивиться на Шаю і каже очима: я не можу далі.

Євреї провожають його здивованим поглядом з хати і знову починають сперечатися, вираховуючи, скільки обійдеться похорон.

Єрухім сидить на призьбі, притуливши головою до облупленої стіни. Одна брова йому піднялася в гору і від того обличчя здається здивованим.

У двір провозять на дрючках „міту“ і євреї з овечими очима, ставляючи її коло порогу, киває головою в бік Єрухіма і питає у візника.

Дус із дер газли? *)

Єрухім зовнішньо не реагує на цю фразу, але внутрі знову починають клекотіти сумніви.

Значить, у містечку його вважають винним... А хто винен? Він, чи містечко? І де з рештою та земля обітована, що по дорозі до неї він убив своїх батьків?

Зненацька Єрухім згадує, що обіцяв батькові казати „кадиш“ по ньому... Скажу, — вирішує він, мислячи цим викупити свою вину...

Поволі двір сповнюється народом. Єврейки ходять по подвір'ю, зітхають, видимо балакають про нього...

Нарешті з дому виносять батька і жалібна процесія вирушає з двору. За першим рогом процесія зменшується і коли вони діходять до кладовища, всього людей — душ 15. Єрухім бачить, як незенький, рухлявий дідусь з теплим обличчям розбиває полив'яний глечик і черепками накриває батькові очі... Баткк лежить у ямі, загорнутий у пожовтілий від

Уминаючи обід, перекидалися фразами...

*) Це він, розбійник?

часу талес, що по краях його чорні смуги. Все це, як у кінематографі. Потім хтось бере його злегка за лікоть.

— Кадиш! —

— ?

Єрухім дивиться допитливо і раптом пригадує, що він же знайшов свою мету, що немає бога в його серці, що своєї мети він зрадити не може... Він хитає головою у відповідь:

— Ні!

Євреї починають гомоніти, розводять руками, сперечатись, а батько лежить у домовині і мертвий чекає. Тоді маленький дідусь з теплим обличчям, стає над могилою, і докірливо дивлячись на Єрухіма, промовляє швидко, швидко незрозумілі древні слова:— Ісґадал в'ісґадаш шмей рабо...

Єрухім сидить на чийсь могилі й дивиться, як, лопата за лопатою, падає руда глина, покриваючи батька. Знову до нього підходять євреї і докоряють, зневажливо махають рукою, взивають „газленом“, „мешумодом“, „гоем“ і сотнями інших образливих, по їхньому, слів... Він не відповідає ні слова і вони відходять. Залишається лише дідусь, що читав „кадиш“—він довго стоїть над Єрухімом, дивиться м'яко й любовно і каже, поклавши руку йому на плече.

— А ти впертий... Це дуже добре. Дуже добре бути впертим. Ти дійдеш своєї мети!

Єрухім підводиться і гаряче тисне руку дідусеві...

— Будь здоровий,—каже дідусь,—проводячи його до воріт кладовища...

Єрухім не чує...

Подем до містечка іде. Он воно стоїть на горі, його колиска. Та він не бачить його. Перед очима чорний, битий шлях, весь у вибоях—він знає, що це також шлях до його мети був і буде тернами й камінням усипаний, але ось вона, земля обітована людству, гряде, осяяна блиском... Він бачить її, груди сповнюються невимовною потребою сказати одне слово, що було б визнанням мети, присягою дійти її, почуття не вміщаються в ньому і тоді в його серці народжується пісня:

— Ось іде воно, незрівняне, блискуче, як сонце життя!

— Візьміть тімпани і арфи і славте прихід його.

— Візьміть ваші кращі чуття і покладіть під ноги йому!

— Влійтеся живими струмками у незрівняне, широке море людськості!

— Сили свої—для життя. В житті їх черпайте.

— Співайте пісень молодих і веселих, бо ось іде воно незрівняне, прекрасне, блискуче, як сонце—життя!